

De Mardijkers van Tugu en Depok

Eerste druk, 2018
© 2018 Jan-Karel Kwisthout

NUR: 680

Uitgever: Lecturium Uitgeverij, Zoetermeer
www.lecturium.nl

LECTURIUM UITGEVERIJ

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de directe of indirecte gevolgen hiervan.

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, waaronder begrepen het reproduceren door middel van druk, offset, fotokopie of microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm of (en dit geldt zonodig in aanvulling op het auteursrecht) het reproduceren (i) ten behoeve van een onderneming, organisatie of instelling of (ii) voor eigen oefening, studie of gebruik welk(e) niet strikt privé van aard is.

DE MARDIJKERS VAN TUGU EN DEPOK:

vrijmaking, bevrijding en merdeka

JAN-KAREL KWISTHOUT

Omslagillustratie:

*Het Kasteel van Batavia, gezien vanuit de Kali Besar West,
Geschilderd door Andries Beeckman (1661)
(Rijksmuseum, Amsterdam).*

Afgebeeld is de markt van Batavia omstreeks 1656, met op de achtergrond de vesting van de VOC: het Kasteel Batavia. Een Javaanse verkoopt fruit, een Chinees verkoopt vis en Molukkers voetballen met een rotan bal. Het marktpubliek bestaat uit Japanners, Indiërs, 'Mardijkers' – vrijgemaakte slaven, herkenbaar aan hun gestreepte kledij – en een Hollands-Indisch echtpaar, gevolgd door hun slaaf die een payung (zonnescerm) draagt.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
1. Mardijkers en merdeka	11
2. Een expanderende groep in de ommelanden van Batavia	16
3. Papangers als subgroep van de Mardijkers	34
4. Opkomst en teloorgang van de Mardijkers	37
5. Depok en Tugu, overeenkomsten en verschillen	40
6. Tugu	43
7. De Purnawarman-steen	45
8. De padrao van Sunda Kelapa	47
9. Tugu als woonplaats voor Mardijkers	48
10. Tugu en Merdeka	60
11. Depok	71
12. Waren de Depokkers evenzeer Mardijkers als de Tugunezen?	83
13. Depok en merdeka	92
14. Wat voorafging aan de Japanse bezetting	95
15. Een uitgestelde identiteitskeuze	97
16. Depok tijdens de Japanse bezetting	99
17. De situatie na de Japanse capitulatie	104
18. Wat gebeurde in Depok na de proclamatie	108
19. Chronologie van gebeurtenissen in oktober 1945 te Depok	111
20. Krantenberichten in Nederland en Australië	121
21. Mening en persoonlijke ervaringen	131
22. Slot	144
23. Geraadpleegde bronnen en literatuur	147
24. Referenties	154

INLEIDING

In de slavernijgeschiedenis van Nederlands-Indië zijn de trefwoorden vrijmaking, bevrijding en merdeka veelvuldig voorkomende begrippen. Tugu en Depok op West-Java zijn zeer verschillende gemeenschappen van vrijgemaakte slaven, ook wel Mardijkers genoemd. Beide gemeenschappen zijn gesticht in de zeventiende eeuw in de Bataviase ommelanden. In dit boek wordt beschreven wat Mardijkers kenmerkt en onder welke omstandigheden zij zich vestigden in de Bataviase ommelanden in de zeventiende eeuw (*Afb. 1*).

Tugu en Depok zijn van oudsher bekend als vestigingsplaatsen van Mardijkers. Door de geschiedenis van beide plaatsen te bestuderen, kunnen zowel overeenkomsten als verschillen worden ontdekt in hun ontwikkelingsgeschiedenis. Hoewel de oorsprong van beide Mardijkergemeenschappen was geworteld in een gedeeld slavernijverleden, zijn zij om uiteenlopende redenen gesticht en ontwikkelden de gemeenschappen zich door de eeuwen heen op geheel verschillende wijze, ofschoon er ook overeenkomsten bestaan in hun ontwikkeling.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van Tugu en Depok kunnen ook verklaringen worden gevonden voor de bejegening van de nazaten van de vrijgemaakte slaven in Tugu en Depok in de beladen periode tijdens en na de Tweede Wereldoorlog; een periode van bevrijding van Nederlands-Indië, na de capitulatie door de Japanse bezetters, en van een proces dat leidde tot de soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek Indonesië. Daarom worden ook de gebeurtenissen in die roerige tijd beschreven en geplaatst tegen de achtergrond van de ontwikkelingsgeschiedenis van beide gemeenschappen.

In dit boek wordt de moderne spelling van Indonesische namen en begrippen gebruikt en alleen in citaten wordt de daarin gebruikte oude spelling weergegeven. Enkele voorbeelden zijn Toegoe – Tugu, Pemoeda – Pemuda, kampong – kampung, krontjong – keroncong, etc. Waar gesproken wordt over christenbevolking van Depok, worden de

rechtstreekse nazaten van de tot het christendom bekeerde en vrijgemaakte slaven van Cornelis Chastelein bedoeld, ook wel aangeduid als *orang Depok asli*.

Waar gesproken wordt over de Mardijkerbevolking van Tugu, worden niet alleen de nazaten bedoeld van oorspronkelijke Mardijkerfamilies die zich op Tugu vestigden in 1661, maar ook Mardijkers of inlandse christenen die zich er na die datum vestigden en die ook wel als *orang Tugu asli* werden aangeduid.

Als wordt gesproken over opgezetenen worden de overwegend islamitische inwoners bedoeld die weliswaar op het land woonden en werkten maar geen nazaten waren van die oorspronkelijke, vrijgemaakte christenslaven in Tugu en Depok.

Het begrip *inlands* of *inheems* wordt gebruikt ter aanduiding van personen die van Aziatische afstamming en oorsprong waren. Het omvat, tenzij anders is aangegeven, de lokale, autochtone bevolking maar ook Aziaten die van elders uit Zuidoost-Azië afkomstig waren.

In tegenstelling tot Depok kan in Tugu niet worden gesproken over nazaten van een oorspronkelijke groep van vrijgemaakte slaven. De Mardijkerbevolking van Tugu is namelijk geen homogene en eenduidig af te bakenen bevolkingsgroep. Genealogisch valt bovendien niet meer vast te stellen wie wel of niet tot de nazaten van die eerste bewoners behoren omdat de gegevens daarvoor ontbreken. Het zou bovendien onjuist zijn om de oorspronkelijke Mardijkers van Tugu te beperken tot degenen die zich er vestigden in 1661 – toen Tugu als Mardijkernederzetting werd gesticht – omdat zich in de jaren daarna tal van andere Mardijkers op Tugu vestigden die gaandeweg ook werden beschouwd als de oorspronkelijke Mardijkerbevolking van Tugu. Daartoe behoorden ook islamitische Mardijkerfamilies. Tugu werd immers sinds de zeventiende eeuw bewoond door zowel Europeanen, Chinezen, Moren (Indiase Moslims), Papangers, Toepassen en bovendien door lokale Javaanse inlanders of opgezetenen waarvan moet worden aangenomen dat sommigen er al voor 1661 woonden.

Tot slot worden de begrippen afstamming en oorsprong bewust gebruikt om het woord afkomst te vermijden. Afstamming wordt gebruikt in de betekenis van de etnische of genealogische achtergrond van de mensen. Oorsprong wordt gebruikt ter aanduiding hun historisch verleden.

Afb. 1. Detail van het schilderij 'Het kasteel van Batavia, gezien van Kali Besar West', geschilderd door Andries Beeckman (1661) en in bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam. Op de voorgrond (links) is prominent een Mardijker afgebeeld met een wandelstok en in gestreepte kledij.

1. MARDIJKERS EN MERDEKA

In de zeventiende eeuw was *Mardijker* in de Bataviase ommelanden de benaming van vrijburgers met een specifieke identiteit. De naam werd overigens gebruikt in alle gebieden in Zuidoost-Azië waar de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) factorijen bezat. Een eenduidige definitie bestaat er echter niet van. De Mardijkers waren een bevolkingsgroep die niet, althans niet uitsluitend, door etnische afstamming, maar vooral door oorsprong werd bepaald. Dat volgt reeds uit de naamgeving. Mardijker betekent immers in etymologische zin vrijburger, duidend op een eerder, onvrij verleden en niet zozeer op een afstamming van een bepaalde etnische groep of een oorsprong uit een bepaald gebied.

Het woord Mardijker vindt zijn oorsprong in het Sanskriet waarin *maharddhika* (geschreven als महर्द्धिकि) duidde op rijkdom, voorspoed, macht en zelfs ontheffing van belastingbetaling. In de gebieden die door de Portugezen werden beheerst in Zuidoost-Azië, komt de Portugees-Maleise naam *mardicas* overigens al in het begin van de zestiende eeuw voor als aanduiding van tot het christendom bekeerde slaven of krijgsgevangenen die waren vrijgemaakt. In de Maleise taal is het daarvan afgeleide woord *merdeka* opgenomen in de ruimere betekenis van vrij. In de Nederlandse taal is *mardicas* in verbasterde vorm opgenomen als *Mardijkers*, een benaming met dezelfde betekenis als die waarmee Portugezen de naam *mardicas* gebruikten.

Mardijker was de aanduiding van een bevolkingsgroep met een specifieke maatschappelijke en niet zozeer etnische status. Mardijkers waren mensen die zelf, of wier voorouders, ooit in onvrijheid, slavernij, horrigheid, krijgsgevangenschap of ondergeschiktheid leefden en na hun kerstening waren vrijgemaakt.

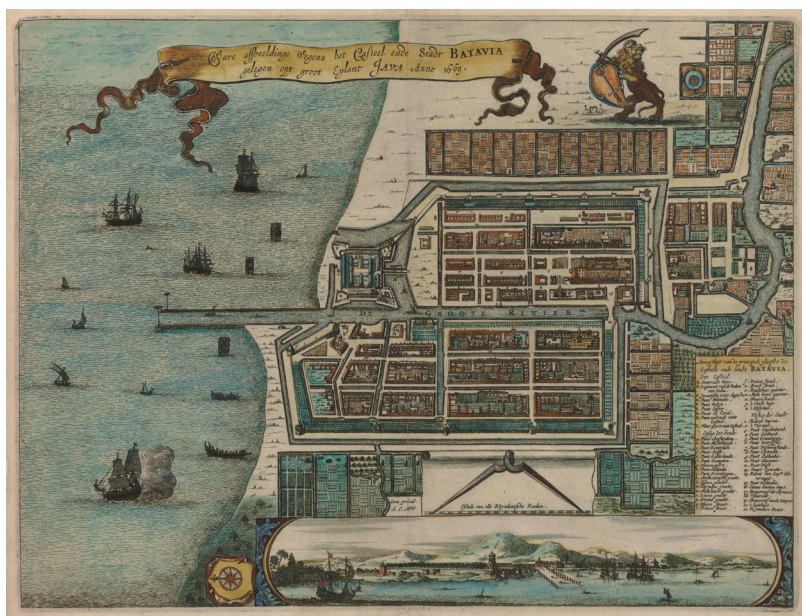
Uit de VOC-archieven blijkt dat Mardijker als maatschappelijke status destijds gelijk stond aan die van inlandse christenen, ofschoon in de zeventiende eeuw met *inlanders*, volgens Niemeijer, niet zozeer de lokale bevolking uit de archipel werd bedoeld maar vooral de Mardijkers¹.

De Bataviase economie in de zeventiende eeuw was grofweg verdeeld in twee categorieën: enerzijds handel, vervoer en ambachten die in Batavia waren geconcentreerd en anderzijds de landbouw en de landbouwproductie die zich in de ommelanden van Batavia ontwikkelde. De VOC opereerde daarbij volgens Jacobs meer als koopman dan als koloniale machthebber².

De handelsactiviteiten van de VOC, zoals in- en verkoop, transport, logistiek, opslag van goederen, maar ook voor de ontginning van de Bataviase ommelanden voor landbouwproductie buiten de stadsmuren (de productie van rijst, suiker, groenten, fruit en nieuwe cultuurgewassen), leidden tot een toenemende behoefte aan arbeidskrachten. Bovendien leidde de vanuit Batavia gestuurde, koloniale expansie tot een toenemende noodzaak tot militaire ondersteuning. De behoefte aan arbeidskrachten werd daarom niet alleen vervuld met Europeanen maar merendeels met Aziaten die voor de compagnie werden geronseld als krijgsgevangene of als slaaf.

Batavia (*Afb. 2*) was economisch grotendeels afhankelijk van de lokale bevolking en vooral van de duizenden slaven die voornamelijk werden geïmporteerd uit de traditionele slavenmarkten van Voor-Indië (India en Bengalen), waaronder Malabar, Coromandel en de Bengaalse kust, maar ook uit Sulawesi, Bali en de Molukken.

De meeste VOC-slaven waren particulier eigendom van Europeanen, maar ook van welgestelde, lokale, Aziatische burgers en landbouwondernemers. Daaronder bevonden zich ook vrije (islamitische) Aziaten van uiteenlopende en soms gemengde afstamming. De slaven werden beschouwd als particulier bezit en zij werden deels ingezet om huishoudelijke diensten te verrichten, maar vooral als arbeidskrachten.

Afb. 2. Waere afbeeldinge Wegens het Casteel ende Stadt BATAVIA gelegen opt groot Eylant JAVA Anno 1669.

*Arnoldus Montanus (Arnold van den Berghe), 1669.*³

Een interessant gegeven is dat de slaven soms ook ten geschenke werden gegeven aan familie of vrienden. Mbeki en Van Rossum noemen daarvan enkele voorbeelden, waaronder een slaaf, genaamd ‘*Francis van Mallabaar*’, die de stichter van Depok – Cornelis Chastelein – per schip naar Kaap de Goede Hoop zond als geschenk⁴. In de VOC-archieven zijn duizenden kleine contracten bewaard gebleven tussen landbouwers en arbeiders, handelaars en producenten. Zij getuigen van de enorme bedrijvigheid in de Bataviase ommelanden in die tijd die ten grondslag lag aan de handel in slaven.

De VOC organiseerde de koloniale samenleving in de Bataviase ommelanden vooral langs etnische, religieuze en culturele lijnen en identificeerde aldus verschillende categorieën van bevolkingsgroepen. Bovendien waren in de bestuursorganisatie van de VOC voor elke

bevolkingsgroep bestuurlijke functies in het leven geroepen waar de verantwoordelijkheid en het bevoegd gezag voor elke groep was belegd⁵. Voor die verschillende bevolkingsgroepen ontstonden gaandeweg specifieke voorschriften en regels waarmee een basis werd gelegd voor de latere koloniale klassensamenleving in Nederlands-Indië, die uitermate complex was met een niet eenvoudig te doorgronden structuur en samenstelling.

Het onderscheid dat de VOC maakte tussen de diverse bevolkingsgroepen werd vertroebeld door de onderlinge interacties tussen mensen uit deze bevolkingsgroepen. Die interacties kwamen meer voort uit geografische nabijheid en sociale relaties dan uit hun etnische achtergronden en identiteit. Door huwelijken tussen Europeanen en Aziaten, tussen Chinezen en autochtonen, en tussen autochtonen onderling, ontstond immers een vermenging die de artificiële, door de VOC ingestelde, onderscheiden tussen leden van de Bataviase bevolkingsgroepen in latere generaties deed vervagen. Gaandeweg ontstonden nieuwe mengvormen waaruit de *orang Betawi* of bevolking van Batavia ontstond⁶.

Ook de identiteit van soldaten uit de VOC-milities was in etnisch opzicht zeer divers. Die diversiteit vervaagde eveneens; enerzijds vanwege de noodzakelijke onderlinge solidariteit in hun strijd tegen gezamenlijke tegenstanders en anderzijds door de min of meer afgedwongen loyaliteit aan de VOC. Geleidelijke identificatie met hun (al dan niet opgelegde) godsdienstige overtuiging kan ook een rol hebben gespeeld bij die vervagende etnische identiteit.

De Mardijkers waren primair Aziatische christenen. Zonder twijfel heeft het VOC-bestuur een rol gespeeld bij de vervaging van hun etnische identiteit. De multi-etniciteit van de slaven in Bataviase ommelanden werd immers vooral geneutraliseerd door hen onder één administratieve noemer te scharen, getuige bijvoorbeeld het besluit van de VOC-regering uit 1781 om alle vrijgemaakte slaven die tot het christendom waren bekeerd te beschouwen en te registreren als Mardijkers, terwijl vrijgemaakte slaven die niet-christelijk waren als slaven werden geregistreerd bij de zogenaamde *Hoofden van inlandse kampongs*⁷.

Voor historici en antropologen is de aldus ontstane opdeling van de Bataviase samenleving niet alleen een interessant studieobject maar vormt deze ook een uitdaging voor een goed begrip van de maatschappelijke verhoudingen⁸. Exacte criteria voor de onderscheiden bevolkingsgroepen zijn niet altijd voorhanden, waardoor verschillende etiketten als mesties, Portugees of Mardijks, vaak overlappend en ook niet altijd duidelijk afgebakend zijn. In de loop van de tijd veranderden deze benamingen bovendien inhoudelijk van betekenis.

Zowel de bevolkingsgroep die als Mardijkers werd aangeduid, als bijvoorbeeld de mestiezen, waren volgens Bosma en Raben papieren constructies van het VOC-bestuur die niet op realiteit waren gebaseerd⁹. Wat hier ook van zij, in de Bataviase samenleving waren de Mardijkers, totdat hun *etiket* werd geschrapt uit de registers in 1815, een aparte bevolkingsgroep van gedifferentieerde afstamming en oorsprong, met in hoofdzaak een viertal kenmerken:

- a. zichzelf, of hun voorouders, waren afkomstig uit diverse regio's in Zuidoost-Azië en etnisch van uiteenlopende afstamming;
- b. zichzelf, of hun voorouders, kenden een verleden van onvrijheid, variërend van krijgsgevangenschap, slavernij of een andersoortige vorm van horigheid;
- c. hun kerstening, of die van hun voorouders, was een expliciete voorwaarde voor hun invrijheidstelling geweest; en
- d. hun invrijheidstelling als vrijgemaakte slaven, krijgsgevangenen of onderhorigen, of die van hun voorouders, was op de een of andere wijze verbonden aan een vorm van verplichte loyaliteit of dienstverlening aan het heersende gezag.

2. EEN EXPANDERENDE GROEP IN DE OMMELANDEN VAN BATAVIA

Mardijkers in de Bataviase ommelanden van de zeventiende eeuw waren kwantitatief een groeiende bevolkingsgroep die hoofdzakelijk afkomstig was uit Malabar, de Coromandelkust, Bengalen en Sri Lanka. Veel Mardijkers waren van gemengde afstamming en werden daarom ook wel *mixtiesen* of *mestiezen* genoemd. De benaming mesties duidde overigens op een burgerlijke status en niet zozeer een etnische identiteit. Niet elk kind van gemengde Europees-Aziatisch afstamming was immers een mesties. Uitsluitend erkende (gewettigde) kinderen van gemengd Europees-Aziatisch afstamming werden aangeduid als mestiezen; een term die is afgeleid van het Spaanse *mestizo* of het Portugese *mestiço*. Als een Europese vader een kind bij een slavin had verwekt, er geen huwelijksrelatie bestond en de vader het kind evenmin formeel erkende, was het kind dus geen mesties en viel het onder dezelfde status als de moeder en was het slaaf. Als het kind wettelijk erkend werd of als het christelijk gedoopt werd en, al dan niet samen met de moeder, werd vrijgemaakt, dan behoorde het kind tot de bevolkingsgroep van vrijgemaakte slaven die werd aangeduid als Mardijkers. Omdat de meeste kinderen van Europees-Aziatische afstamming echter niet werden erkend door hun Europese vaders, nam de pluriformiteit onder de bevolkingsgroep van de Mardijkers verder toe en groeide hun gevarieerde afstamming en oorsprong.

De Mardijkers ontwikkelden zich als een bevolkingsgroep met een mengcultuur die in het oog springende elementen uit hun oorsprong en afstamming bevatte. Het meest dominant en kenmerkend was het Portugese element, omdat hun oorsprong grotendeels geworteld was in het '*Estado da India*', het overzeese Portugese territorium. Na de verovering van deze gebieden op de Portugezen werden de Portugese Mardijkers door de VOC in haar in eigen gelederen ingelijfd. Men zou zelfs met Tan een tweedeling kunnen maken door te spreken over de periode 1513-1641 als de mestiezenperiode en over de periode tussen 1641 en 1815 als de Mardijkerperiode in Batavia¹⁰.

In 1513 zetten de Portugezen – op weg van Malakka naar de Molukken – voet aan wal op Sunda Kelapa aan de kust van West Java. Dat kan dat als startpunt van de culturele en etnische Portugese invloed worden gezien. De verovering van Malakka op de Portugezen in 1641 luidde immers een nieuwe periode in omdat de VOC vanaf dat moment grote aantallen slaven en krijgsgevangenen uit Malakka naar Batavia bracht, waar zij op enig moment in vrijheid werden gesteld¹¹.

De Mardijkers spraken een creooltaal met in hoofdzaak Portugese taal-invloeden, maar ook andere taalelementen kwamen erin voor. Omdat de eerste *mardicas* voornamelijk van Indiase afstamming waren, was hun taal ook doorspekt met woorden uit het Tamil en Hindi. Niemeijer vermeldt dat notariële documenten uit Batavia van omstreeks het einde van de zeventiende eeuw nog handtekeningen van Mardijkers bevatten in het Malayalam dat werd gesproken in Malabar, het zuidelijke deel van de westkust van India¹². Hij vermoedt dat wie Malayalam schreef het ook nog wel zal hebben gesproken¹³.

Uiteraard is ook in de namen van de Mardijkers de Portugese invloed waarneembaar. Namen als De Fretes, Ferrera, De Mello, Gomes, Gonsalvo, De Horta, Cordero, De Dias, De Costa, Soares, Rodrigo, De Pinto, Perreira en De Silva getuigen hiervan. Maar Mardijkerfamilies hadden ook typisch Hollandse namen, zoals Willems, Michiels, Bastiaans, Pieters, Jansz, Fransz, of Davidts.

De slaaf of de krijgsgevangene die voorafgaand aan zijn invrijheidstelling gedoopt werd, ontving namelijk een christelijke naam die veelal verband hield met de doopgetuige van de dopeling. Afhankelijk van het heersende koloniale gezag was dat een Europeaan van Portugese of Hollandse afstamming. Daardoor namen steeds meer vrijgemaakten een Europese achternaam aan en zijn de Mardijker gemeenschappen doorspekt van Portugese en Hollandse familienamen zonder dat er een duidelijke genealogische verwantschap met die familienaam bestond. De aard van het heersende gezag bepaalde eveneens de aard van de kerstening. Wie onder Portugees gezag viel, werd katholiek gedoopt; wie onder de Nederlanders viel, werd Hervormd gedoopt.

Ook Molukse invloeden zijn in de Mardijkercultuur terug te vinden. De Portugezen bezaten immers vestigingen op de Molukken sinds het begin van de zestiende eeuw en de Portugese legereenheden ter plaatse bestonden voor een aanzienlijk deel uit inlandse slaven of krijgsgevangenen. Van vrijgelaten slaven of krijgsgevangenen werd vaak een militaire wederdienst geëist, maar het stond hun geheel vrij om zich na hun vrijmaking te vestigen waar zij wilden. Zo kregen de Portugezen in de door hen veroverde landstreken de beschikking over betrouwbare en loyale inlandse militieën. De vrijgelatenen hadden immers meer gemeen met de Europese veroveraars (namelijk hun religie) dan met de niet-christelijke Aziaten in de gebieden waar zij terecht kwamen. Volgens De Haan waren de allereerste Mardijkers vooral inlandse soldaten die in de oorlogen met de Spanjaarden en Portugezen in de Molukken krijgsgevangen waren gemaakt en bereid werden gevonden om na hun vrijlating ‘onder de *Prinsenvlag*’ dienst te nemen¹⁴.

Afb. 3. Een Moro-krijger (Mindanao, Filipijnen) ca. 1900. De Moro's adopteerden de Spaanse wapenuitrusting tijdens hun oorlogen met Spanje zoals blijkt uit de Spaanse helm en de op een Spaanse maliënkolder gebaseerde wapenuitrusting van deze Moro-krijger.¹⁵

De VOC gebruikte ook het systeem van bekeerde, inlandse militieën maar niet op zo'n grote schaal als de Spanjaarden en de Portugezen (*Afb. 3*). Choudhury maakt daarbij overigens een uitdrukkelijk verschil tussen slaven van particuliere eigenaren en slaven in het bezit van de VOC. Slaven van particuliere eigenaren konden zich vrijkopen of werden vrijgemaakt. Compagnieslaven konden hun invrijheidstelling verdienen door een aantal jaren in dienst van de compagnie werkzaam te zijn. Voorbeelden van compagnieslaven die zich vrijkochten zijn niet bekend¹⁶.

De slaven die de Nederlanders meevoerden en die van Bandanese of andere Molukse afstamming waren, werden door de VOC – evenals door de Portugezen – vaak na enkele dienstjaren in vrijheid gesteld. Nadat de VOC de Molukken op de Portugezen had veroverd, verdwenen de Portugese militieën geleidelijk aan maar lokaal bleven hun familienamen wel bestaan. Op de Molukken hebben de Portugese namen dus een andere oorsprong dan de gelijkkluidende familienamen in de Bataviase ommelanden, die hoofdzakelijk zijn terug te voeren op de komst van Portugees-Indiase slaven. Op de Molukken kwamen bovendien de meeste slaven uit de archipel zelf en was het merendeel ervan – de zogenaamde Makassaren – afkomstig uit Sulawesi. Een deel van deze mensen belandde uiteindelijk ook in de Bataviase ommelanden en vermengde zich daar met de andere Mardijkers. Ook zij brachten eigen elementen van taal, cultuur en godsdienst in de Mardijkgemeenschap, maar de Mardijkers van Portugees-Indiase afstamming waren verreweg in de meerderheid.

In Batavia herinnerden meerdere namen van buurten nog aan hun aanwezigheid. Zo ontstond in Batavia de wijk *Kampung Banda* met oorspronkelijk voornamelijk Mardijkers uit de Molukken. Ook is *Kampung Tugu* er een voorbeeld van. Tugu was immers gesticht als nederzetting buiten de muren van Batavia, waar vooral Mardijkers van Portugese afstamming woonden. Castles heeft dit fenomeen ook visueel in beeld gebracht met een duidelijke overzichtskaart, gebaseerd op informatie van De Haan¹⁷.

De Mardijkers waren dus vrije of vrijgemaakte burgers van verschillende herkomst met Aziatisch bloed. Zij waren niet alleen herkenbaar aan hun taal, religie en familienamen maar ook aan hun tradities en cultuuruitingen. Ze woonden veelal in gemeenschappen bijeen en waren in Compagniesdienst als onder meer handelaar, boer, soldaat, ambachtsman, klerk, ziekentrooster, onderwijzer, drukker of boekbinder. Na beëindiging van hun contract werden ze vrijburger. In hun gestreep-te broeken, schoenen en hoeden, gelijkend op die van de Hollanders leken, vielen ze op. Hun vrouwen droegen de Bataviase dracht. Zij bewoonden kwalitatief goede huizen binnen de stadsmuren. De Bataviase Mardijkers onderscheidden zich in hun uiterlijk en voorkomen van andere Aziaten in de stad (*Afb. 4*). Met hun Europese kleding en hoofddeksels waren zij voor iedereen herkenbaar als inlandse christenen. Door hun hoeden noemden de Portugezen hen ook wel '*gente dos chapau*' of hoedendragers. Het uiterlijk van de Mardijker mannen reflecteerde ook hun groepsidentiteit.

Afb. 4. Het uiterlijk van de Bataviase Mardijker. De ingekleurde gravure is een achttiende-eeuwse kopie, naar een illustratie uit Johan Nieuhoofs reisboek genaamd 'Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien'.

Het is interessant om een iconografische puzzel op te lossen over welbekende zeventiende- en achttiende-eeuwse afbeeldingen van een Mardijker echtpaar, die in diverse varianten bestaan. De oudst bekende en – naar mag worden aangenomen – oorspronkelijke afbeelding van een Mardijker echtpaar is de afbeelding die Nieuhof in 1682 publiceerde (Afb. 5). De Haan heeft overigens enige bedenkingen bij de natuurgetrouwheid van de afbeelding maar spreekt zich daarover niet in detail uit⁸. Heuken attribueert deze afbeelding aan François Dancx (1636 – 1703) en op de achtergrond zou de Tugu-kerk zijn afgebeeld, hetgeen aannemelijk lijkt⁹.

In 1676 vertrok Dancx naar Nederlands-Indië, waar hij landschappen tekende. Deze werden gepubliceerd in 1682 in Johan Nieuhofs reisboek genaamd '*Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien*'²⁰. Op de achtergrond van de afbeelding is ook prominent een varken afgebeeld, staande voor een varkensstal. Daarmee wordt aangegeven dat de geportretteerde man en vrouw niet islamitisch waren²¹. Over de Mardijkers schrijft Nieuhof:

'De kleeding der mannen is meest na de Hollantse wijze, 't zy van gestreepte of andere stoffe met ope mouwen. Zy dragen broeken, die hen tot op d'enkelen hangen, en hebben hoeden op het hoofd. De vrouwen gaen na de wijze van andere Indiaense vrouwen gekleet'.

*Afb. 5. Een Toepas ofte Mardijker met zijn vrouw.
 Afbeelding uit: Johan Nieuhof, Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van
 Oostindien, 1682, pag. 226.*

Jacob Haafner beschrijft eveneens het kleurrijke uiterlijk van de Mardijkers²². De talrijke ‘zwarte Portugezen’ paradeerden en toonden volgens hem hun welstand op overdreven wijze, vooral met hun kleding, met ruches aan hun polsen, maar met blote voeten, wandelend door de straten zonder schoenen of kousen. Overigens komt men in de uiteenlopende beschrijvingen en afbeeldingen ook tegen dat zij sokken en schoenen dragen.

Een latere illustratie die zonder twijfel op Nieuhof is geïnspireerd, verscheen in Londen in 1739 (*Afb. 6*). In zijn boek: *'Modern History or, the Present State of All Nations'*, publiceerde de Londense historicus en geograaf Thomas Salmon een gespiegelde en veel gekopieerde variant op de illustratie van Nieuhof. Zijn boek is onder verschillende fictieve namen en in verkorte vorm ook in andere landen gepubliceerd, waaronder een Nederlandse vertaling die verscheen in Amsterdam en een Italiaanse vertaling die verscheen in Venetië. De Londense cartograaf en graveur Herman Moll maakte de illustraties en Salmon schrijft:

'The Mardikers or Topasses are a mixed breed of Dutch, Portuguese, and other nations incorporated with the Dutch, and conformable to them in their manners and customs in a great measure; They live both in the city and suburbs, and are many of them considerable merchants, and have handsom houses. The meaner sort apply themselves to husbandry and gardening, and some few of them are artificers. The dress of the men does not differ much from the Dutch, unless it be that their breeches reach down to their ancles. Their women go in their hair tied up in a knot on the hinder part of their heads, and have a waistcoat and a piece of silk or calico wrapped about them which reaches to their ancles, and serves instead of a petticoat.'

²³

Afb. 6. Topasses and Mardikers at Batavia, 1739 door Herman Moll.

Afbeelding uit Thomas Salmon, Modern History Or, the Present State of All Nations. ²⁴

In 1752 publiceerde Thomas Salmon opnieuw een boek, getiteld: '*The Universal Traveller, or a Compleat Description of the several Nations of the World*'. In dat boek zijn de illustraties verzorgd door een andere illustrator, namelijk de Londense graveur en koperplaat-drukker Francis Garden, die zijn naam ook onder de illustraties vermeldde²⁵.

Met Gardens illustratie van het Mardijker echtpaar, die opnieuw duidelijk is geïnspireerd op Nieuwhof, is evenwel iets bijzonders aan de hand (Afb. 7). Op de prent is door Garden namelijk ook een Javaanse aap afgebeeld. In het eerdere boek van Salmon uit 1739 ('*Modern History or, the Present State of All Nations*') blijkt exact diezelfde aap te zijn afgebeeld in een illustratie over dieren op Java. Daarop is deze aap te zien

naast een zogenaamde ‘hooded serpent’ of cobra, en een ‘oran-ootan’ of orang-oetan. Over de illustratie schrijft Salmon slechts enkele woorden met betrekking tot de orang-oetan, namelijk: ‘the oran ootan, or man of the woods, as he is called, is much the most remarkable’.

De illustrator Garden heeft dus eigenlijk niets anders gedaan dan achttiende-eeuws *fotoshoppen* door delen van bestaande prenten te kopiëren en te combineren. Aan de afbeelding van de aap bij het Mardijkerechtpaar kan dan ook geen enkele inhoudelijke of symbolische betekenis worden toegekend²⁶.

Afb. 7. Topasses or Mardikers at Batavia, 1752, door F. Garden.

Afbeelding uit Thomas Salmon, *The Universal Traveller, or a Compleat Description of the several Nations of the World.*²⁷

Als benaming van de Mardijkers komt ook de benaming *Toepassen* voor. Het onderschrift bij de afgebeelde prenten laat zien dat beide benamingen als synoniem werden gebruikt, terwijl François Valentijn in zijn tijd al de Toepassen van de Mardijkers onderscheidde²⁸. Hij schrijft dat de Toepassen zich in grote mate op hun Portugese afstamming lieten voorstaan en identificeerde ze als van Malabaarse oorsprong. Een citaat

uit zijn werk is illustratief voor zijn perceptie op de diversiteit van de bevolkingssamenstelling in de Molukken en in dit geval specifiek op Ambon:

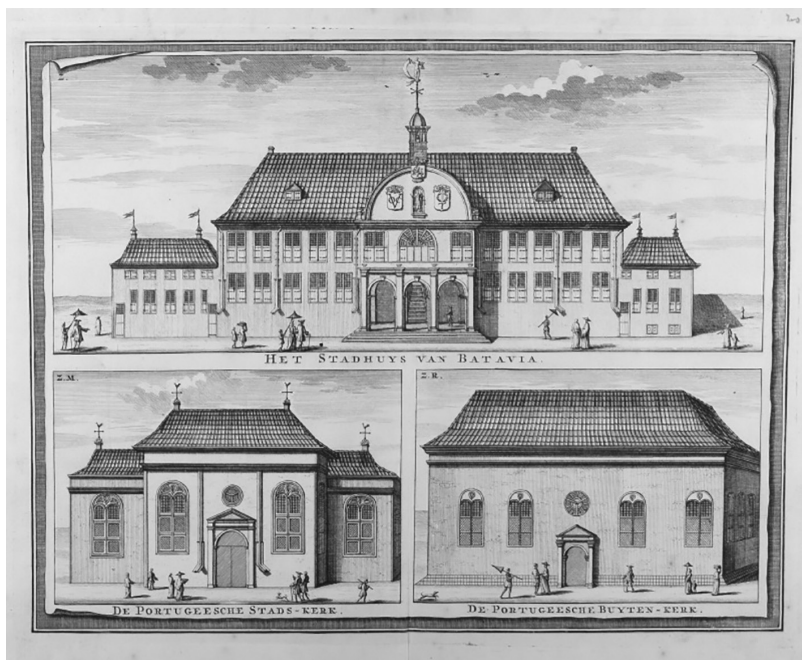
‘Aldaar zijn Javanen, Ternatanen, Macassaren, Boegis, Baliërs, Boetonners, Timorezen, Papoewa’s Bengalers, Pampangers of Manilhezen, Bimanezen, Mixtisen, Chinezen en Europeanen. De Mixtisen zijn kinderen òf van hollandsche vaders en zwarte moeders (want nooit heb ik daar kinderen van een blanke moeder en een zwarte vader gezien noch daarvan gehoord) òf wel van zwarte moeders en portugesche vaders, die men Toepassen noemt, zijnde afzetsels der Portugezen, die in de eerste tijden met eigen bewilling hier zijn gebleven. De eerste afzetsels van een hollandschen vader en een zwarte moeder noemt met Mixtisen, zijne vaal en sommige al bruin van kleur; de kinderen van een Mixtise en een hollander noemt met Poestisen, en de kinderen van een Poestise en een Hollander Kastisen, die bijna zoo blank als een Hollander zijn, en na welke men de kinderen, uit de volgende huwelijken voortkomende, weer onder de hollandsche telt’.

De naam *Toepassen* of *Topassen* is klaarblijkelijk een verhollandste naam en stamt mogelijk van het Perzische maar ook het Hindoeestaanse woord *topi* dat hoofddeksel betekent. In het Malayalam betekent *tupay* of *tupasi* overigens tolk, evenals het Maleise *toposhun* en het Hindi woord *dubashi*. De Toepassen zijn vooral te vinden in de Portugese gebieden op de Molukken zoals Solor, Flores en Timor. De Toepassengemeenschap in Larantuka op Flores prefereerde overigens de lokale naam ‘*Larantuqueiros*’ terwijl de Nederlanders hen *Topassen* of ‘*Swarte Portugeezen*’ noemden. De Toepassen manifesteerden zich als tamelijk onafhankelijke mensen. Als Mardijkers ervoor kozen niet mee te werken met de Nederlanders werden zij vaak als deserteurs ingedeeld bij de Toepassen. Qua uiterlijk leken Toepassen op de Mardijkers, die zich kleedden in zijden shirts, pantalons en hoeden in Europese stijl. De Toepassen op de Molukken assimileerden vooral in de inheemse adel en de Euraziatische elite van Oost-Timor. Bekende familieclans

op Timor zijn de families De Hornay en Da Costa, wier relatie met de Toepassen onder meer door Molnar is beschreven²⁹. In zijn veelomvattende historiografische studie over de bevolking van Timor, hun handel en hun vermenging met mensen van buiten in de zeventiende en achttiende eeuw, biedt Hägerdal overigens een completer beeld van de Toepassen in de Molukken, waarin hij ook uitvoerig op historische en etnische achtergronden van de families De Hornay en Da Costa ingaat³⁰. Hägerdal bevestigt bovendien dat Toepassen en Mardijkers, althans in de Molukken, geen synonieme benamingen zijn en naar duidelijk verschillende bevolkingsgroepen verwijzen met afzonderlijke kenmerken.

Vooraf in de Molukken namen de Toepassen of mestiezen, afstammend van Portugese vaders en inlandse moeders, dan wel mensen met een Portugese achtergrond, in cultureel opzicht een Portugese identiteit aan. De Mardijkers werden ondanks hun Portugese signatuur meer als Nederlanders beschouwd. Zij waren christelijk gedoopt en leefden als vrije burgers in dienst van de VOC. De Toepassen daarentegen, vooral op Solor en Timor, hadden meer een Portugese identiteit en werden ondanks gemengde huwelijken en het overnemen van de lokale tradities, duidelijk onderscheiden van de lokale bevolking³¹.

De creooltaal van de Mardijkers in de Bataviase ommelanden was zozeer gebaseerd op het Portugees dat er in Batavia een behoefte ontstond aan kerkdiensten in het Portugees. Het creools Portugees was de voertaal geworden onder deze heterogene groep van mensen en de behoefte aan Portugese diensten werd ook door het Bataviase VOC-bestuur erkend. Nadat eerst noodkerken waren gebouwd, waaronder een kerkje dat in 1634 van bamboe was opgetrokken, werd de eerste stenen kerk voor deze gemeenschap gebouwd in 1673 in de binnenstad van Batavia³².

Afb. 8. Het stadhuis van Batavia, de Portugese Stadskerk of Binnenkerk en de Portugese Buitenkerk.

Naar een gravure van François Valentijn 1726. ³³

Weldra ontstond de behoefte aan een tweede kerk die in de periode 1693-1695 werd gebouwd, buiten de zuidoosthoek van de ommuurde Bataviase stad (*Afb. 11*). Gezien de ligging ervan kreeg die kerk de naam *Portugese Buitenkerk* (thans Gereja Sion). De bestaande kerk binnen de stadsmuren werd sindsdien als Binnenkerk aangeduid maar brandde op 14 januari 1808 af, nadat het gebouw al enige tijd in onbruik was geraakt (*Afb. 8*). Het was oorspronkelijk een katholieke kerk maar naarmate de Mardijkers er meer gebruik van maakten, werd het gaandeweg een protestantse kerk³⁴. Tegen het einde van de 18de eeuw verminderden de kennis en het gebruik van het Portugees sterk. Waren er in 1749 nog vier Portugeessprekende predikanten, na het overlijden van de laatste in 1808 kon men geen opvolger meer vinden. Ook de

gemeenteleden spraken de taal nauwelijks meer als gevolg van een geleidelijke overgang van het Portugees naar het Maleis als voertaal.

De VOC liet zich veel aan deze Mardijkergemeenschap gelegen liggen. Zij bemiddelde bij, en verleende financiële steun voor de grondverwerving en de bouw van een kerk voor de Mardijkers in Batavia. Dat blijkt ook uit de schenking van oud-Gouverneur-Generaal Johannes Camphuijs († 18 juli 1695) aan de Portugese Buitenkerk. Na zijn overlijden liet hij zilveren avondmaalsbekers en een zilveren gedachtenisbord na aan de Portugese Buitenkerk. Camphuijs was zilversmid voordat hij zijn loopbaan begon in dienst van de VOC. Op de bekers en het gedachtenisbord is zijn familiewapen gegraveerd: een arm die een zilversmidshamer vasthoudt (symbool van zijn vroegere ambacht) met daaronder een opschrift dat vermeldt *‘Ter gedaghtenisse aan de nieuwe kerk voor de Portugeese ofte Inlandse gemeente vereert gelegateert door Joannis Camphuijs’*. Hij schonk het zilverwerk aan de toen nog niet voltooide Portugese Buitenkerk (*Afb. 9 en 10*). Op het bord en de bekers is een allegorie weergegeven die een door Camphuijs zelf geschreven rijmpje flankeert dat als volgt luidt:

*‘Mijn aertsche Camphuijs was vergaen
mijn tabernakel con naeuw staen
dogh ick sagh op een vast gebouw
dat eeuwich sijn en duuren souw
Een plaats door Jesus toegeseijt
en in sijn Vaders Huijs bereijt
Wel zaligh is die mensch sijn lodt
Die heeft een Timmeringh bij Godt’.*

Afb. 9 en 10. Zilveren gedachtenisbord en avondmaalsbeker met allegorische voorstelling, geschonken in 1695 door Johannes Camphuijs aan de nieuwe Portugese Buitenkerk.³⁵

Camphuijs was overigens niet de enige die een schenking deed aan de nieuwe Portugese Buitenkerk. Ook enkele welgestelde Mardijkers schonken niet onaanzienlijk zilverwerk, overigens niet geheel naar het genoegen van de Bataviase regering. Volgens Voskuil-Groenewegen *et. al.* waren de schenkingen statussymbolen om het aanzien van de machthebbers van de Compagnie te doen stijgen. Het VOC-gezag zag daarom niet graag dat Aziaten, zoals de Mardijkers, de kerkelijke gemeente met al te kostbare geschenken overlaadde en stelde er daarom paal en perk aan³⁶.

Bij de inwijding van de Portugese Buitenkerk was Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn aanwezig. De latere Gouverneur-Generaal Hendrik Zwaardecroon († 12 augustus 1728) liet zich zelfs tussen het volk begraven. Zijn grafsteen ligt nog altijd buiten de muren van de Portugese Buitenkerk.

Een voorbeeld van een welgesteld Mardijker echtpaar is te zien op een grafsteen die eveneens buiten de kerkmuren op het kerkhof ligt. Het is de grafsteen van Ragel Titisen († 1701) en haar man Titus Anthonysz († 1720), beiden afkomstig uit Bengalen. Naar verluidt was

het Mardijker echtpaar analfabeet maar niettemin liet het een monumentale grafsteen maken van eenzelfde grootsheid en formaat als de naastliggende gouverneurszerk van Zwaardecroon³⁷.

De vader van Titus Anthonysz was een vrijgemaakte slaaf uit Bengalen, behorend tot de Portugese slaven die de VOC in 1641, na de val van Malakka, naar Batavia had gebracht.

Zijn zoon Titus verwierf een zekere welstand als vrije handelaar maar zijn afhankelijkheid van de Portugese Buitenkerk was groot omdat hij niet kon lezen of schrijven. De VOC-regering stond toe dat hij en zijn vrouw voor de deur van de kerk werden begraven, naast de voormalige Gouverneur-Generaal Zwaardecroon, die in hetzelfde jaar begraven was³⁸.

Afb. II. De Portugese buitenkerk; op de voorgrond; tekening door Johannes Rach 1770. ³⁹

Een verkleinde en versimpelde versie van de Portugese Buitenkerk vindt men ten oosten van Jakarta in Tugu. Deze kerk is drie traveeën diep en de eerste opzet ervan dateert van kort na 1661. De kerk van Tugu is gebouwd in de periode tussen 1744 - 1747, in opdracht van de landeigenaar

Justinus Vinck, die het nabij gelegen landgoed Cilincing en Pasar Senen bezat. Het gebouw verving een eerdere kerk in Tugu die in 1740 door zwervende Chinese opstandelingen was verwoest.

Volgens een lokale traditie bevond de kerk zich op *tanah serani*, ofwel christelijk land. Nasrani of Serani stamt van *Nazareens*, hetgeen betekent uit Nazareth.

Afb. 12. Oorspronkelijke klok uit Tugu, uit 1747

Sinds 1747 werden de diensten in de Buitenkerk aanvankelijk in het Portugees gehouden en later in het Maleis. De kerk heeft een vrijstaande stenen klokkenstoel maar de oorspronkelijke klok uit 1747 wordt tegenwoordig in een vitrine in de kerk bewaard.

De klok is gebarsten en de barst is gerepareerd (*Afb. 12*). De klok kan vanwege de reparatie niet meer worden geluid en hangt daarom ook niet meer in de klokkenstoel buiten de Tugu-kerk. Op het kerkhof rond deze kerk zijn de talrijke familienamen van de Mardijkers nog steeds op de grafstenen te vinden⁴⁰.

3. PAPANGERS ALS SUBGROEP VAN DE MARDIJKERS

Sprekend over de Mardijkers, mag ook de naam *Papangers* niet ongenoemd blijven. Papanger was de naam van een militair georganiseerd onderdeel van de Mardijkers. Het woord Papanger verwijst naar de provincie Pampanga, centraal gelegen op het Filipijnse eiland Luzon. Daar leefde een strijdbaar volk dat eerst aan de Spanjaarden en later aan de Portugezen goede soldaten leverde.

Pampango zoals de Portugezen hen noemden – in het Nederlands werd dit verbasterd tot Papangers – waren soldaten in Spaanse en Portugese milities die in veel gevallen zelf van hun woonplaatsen waren verdreven door immigrerende groepen mensen van Maleise afstamming die zich op de Filipijnse kusten vestigden. In die zin kan de dienstbaarheid van de *Pampango* aan de Portugezen ook worden verklaard uit hun afkeer van de Maleise migranten die zich in hun thuislanden vestigden.

Toen de VOC rond 1600 in de strijd tegen Spanjaarden en Portugezen nogal wat van die gemilitariseerde *Pampango* krijgsgesangen maakte, kon ook de Compagnie hen goed gebruiken. Zij konden binnen een termijn van enkele jaren hun vrijheid verkrijgen als ze eerst in dienst traden bij de Compagnie.

In vergelijking tot hun dienst voor Portugezen, verslechterden hun levensomstandigheden daardoor niet, dus voegden zij zich daarin zonder al te veel problemen. Zij werden ook aangemoedigd om het katholieke geloof, dat hand in hand ging met het Portugese gezag, in te ruilen voor het protestantse geloof dat gelieerd was aan de Nederlandse VOC. Ook dat leverde weinig bezwaren op omdat het belijden en beleven ervan in de hun vertrouwde Portugese taal kon worden voortgezet.

Deze Papangers – door François Valentijn ook wel ‘*Manilhezen*’ genoemd vanwege hun Filipijnse oorsprong – kwamen vanaf 1633 uiteindelijk in het Compagniescentrum Batavia terecht. Zij woonden in het oostelijk deel van de stad⁴¹. Hun afstamming verschilde weliswaar met

die van de meeste Mardijkers, maar het waren eveneens inlandse christenen en zij werden om die reden in compagnieën samengevoegd met de Ambonese Mardijkers die ook christen waren.

Af.13. Papanger-compagnie, marcherend bij de Amsterdamse poort te Batavia. ⁴²

De VOC had in toenemende mate militair personeel nodig en rekruteerde veel militairen uit de bevolkingsgroep van de Mardijkers. Vanwege hun loyaliteit aan de VOC werden vele regimenten uit de kring van Mardijkers gevormd en ingezet. Zo ontstonden de Mardijkercompagnieën met aan het hoofd een Kapitein of Majoor. Legeronderdelen samengesteld uit militairen afkomstig uit *Pampango*, werden Papanger-compagnieën genoemd. Als stadssoldaten hadden Papangers tot aan het begin van de 20e eeuw de taak om het stadhuis van Batavia te bewaken: ‘gekleed in witte kiel, blauwe broek, hoofddoek en gewapend met piek en kapmes’ (*Afb. 13*).

Volgens De Haan droegen hun officieren oorspronkelijk Spaanse en dus geen Portugese namen maar werden ze in 1702, samen met de Bandanese Mardijkers, onder een islamitische Kapitein samengevoegd. Hij meent

echter dat hun christelijke devotie in de tussentijd was afgenomen. Vanaf 1781 moesten voorts slaven die door christenen werden vrijgemaakt, worden geregistreerd bij de Kapitein der Papangers. Dat gold ook voor de Depokse christenen, nazaten van de in 1714 vrijgemaakte slaven van Cornelis Chastelein, die bestuurlijk onder deze Kapitein der Papangers vielen, ofschoon zij nooit enige militaire taak hebben vervuld⁴³.

4. OPKOMST EN TELOORGANG VAN DE MARDIJKERS

Het aantal Mardijkers in de Bataviase ommelanden groeide gestaag, naar gelang er meer slaven werden vrijgemaakt die in de loop van de 17e eeuw tijdens veroveringsoorlogen in Zuidoost-Azië waren buitgemaakt. Hun gemengde oorsprong, was tweeledig. Het merendeel kwam uit Bengalen, Malabar, Coromandel en andere streken van India. Dat waren immers de voornaamste leverantiegebieden van de op Java zo bruikbare slaven. Daarnaast waren er de Mardijkers uit het oostelijke deel van de archipel, de Makassarren, Bandanezen, Balinezen en degenen die uit de Molukken naar Batavia werden gebracht. Soms werden Mardijkers ook zeevaarders en Van Rossum sluit niet uit dat ook zij slaven naar Batavia vervoerden vanuit de gewesten die zij bezochten⁴⁴.

Hoewel de cijfers niet altijd even exact en congruent zijn, komt uit diverse volkstellingen het beeld naar voren dat in de zeventiende eeuw het aantal slaven in de Bataviase ommelanden zeer omvangrijk was. Het aantal Mardijkers was eveneens niet gering. De gegevens van Niemeijer zijn daarvoor illustratief⁴⁵. Een indicatie van hun aantallen, vermeld in de diverse bronnen, leidt tot het volgende beeld.

Jaar	Mardijkers	Europeanen	Slaven
1630			>1.000
1670	>3.000	2.200	16.000
1673	5.362	2.750	13.278
1691	6.181		
1722	7.156		
1739	5.247		
1740	>1.000	1.200	12.000
1789			36.942
1815		2.028	14.249

Door verschillende omstandigheden fluctueerden de aantallen door de jaren, maar het aandeel slaven en Mardijkers was door de jaren heen groter dan het aantal Europeanen en mestiezen.

Tijdens de volkstelling in 1672 maakte de VOC overigens een onderscheid in religie tussen de twee groepen Mardijkers. Het grootste aantal bestond enerzijds uit *groene geuzen*, zo genoemd vanwege het groene vaandel van hun schutterij. Dat waren christen-Mardijkers die als slaven van Bali, Ternate, de Zuidelijke Molukken en Ambon naar Batavia waren gevoerd en de Bataviase slaven uit de Voor-Indische contreien. Daarnaast was er een kleinere groep Makassarse Mardijkers die teruggekeerd waren tot hun oorspronkelijke religie en die merendeels islamiet waren. De bevolkingsgroep van de Mardijkers is in 1815 op papier opgeheven en verdween daarmee uit de registers⁴⁶.

De gemengde groep van Mardijkers op Ambon voorzag in haar levensonderhoud door tuinen in cultuur te brengen en daar rijst, groente en fruit te verbouwen. De Mardijkers hadden er een eigen markt voor hun producten: de *Pasar Mardicas*. Volgens de bevolkingsstatistieken was het aantal mestiezen op Ambon niet erg groot. In 1672 werden er slechts 132 geregistreerd: 20 mannen, 32 vrouwen en 80 kinderen. De Mardijkers waren met 557 personen groter in aantal, waarbij er meer vrouwen dan mannen waren (222 vrouwen, 151 mannen en 184 kinderen). Dit bevestigt wederom dat onwettige kinderen van Compagniesdienaren doorgaans deel uitmaakten van de deze bevolkingsgroep.

De Mardijkers in Batavia waren het talrijkst in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Hun groei hield gelijke tred met die van de Europese gemeenschap⁴⁷. In die zeventiende eeuw groeide in de Bataviase ommelanden het aantal slaven van ruim duizend rond 1630 tot ruim vijfentwintigduizend aan het einde van de eeuw en Bosma en Raben maken zelfs melding van 36.942 geregistreerde slaven in de Bataviase ommelanden in 1789⁴⁸. Op den duur bestond meer dan de helft van de bevolking in de binnenstad uit slaven, wat overigens op zichzelf weer leidde tot sociale problemen. Immers, veel slaven werden vrijgelaten wanneer zij oud en ziek waren of weinig nut meer hadden

voor hun eigenaren. Daarnaast stelden eigenaren hun slaven vaak in vrijheid na jarenlange trouwe dienst of uit humanitaire overwegingen. Toch was het vooral de vergrijzing van het slavenbestand die het aantal vrijlatingen aan het einde van de eeuw sterk deed toenemen. Met hun vrijlating gingen zij tot de Mardijkers behoren en overspoelden zij de Mardijkerwijken van Batavia en omstreken. Vooral oude slavinnen vormden een kwetsbare groep. Zij konden moeilijk aan de kost komen en leefden in grote armoede. De gereformeerde diaconie lenigde hun ergste nood en voerde het beheer over een overvol armenhuis⁴⁹.

Rond 1700 hadden veel Mardijkerfamilies in Batavia het slavenleven al twee of drie generaties achter zich liggen. Met handel en speculatie wisten enkelen enige welstand te bereiken en waren daardoor in staat om landerijen in de ommelanden van Batavia te kopen. In het licht van hun slavernijverleden is het interessant dat zij op hun beurt, zowel voor hun eigen huishouden als voor het bewerken van hun land, ook weer slaven bezaten⁵⁰.

5. DEPOK EN TUGU, OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN

In de nadagen van de Compagnie, tegen het eind van de achttiende eeuw, waren de begrippen *Mardijker* en *inlandse christen* vrijwel synoniem aan elkaar geworden, ofschoon het oorspronkelijk zeer verschillende aanduidingen waren. De Mardijkers of ‘*zwarte Portugezen*’ ressorteerden oorspronkelijk onder Portugese gezag. Het waren gekerstende, vrijgemaakte slaven of krijgsgevangenen die zich onderscheidden door hun donkere huidskleur, hun taal, het verbasterde Portugees en hun Portugese en later Hollandse doop- of familienamen. Ook hun kleding had een Portugees-Europese snit. Iedereen die op enige manier verbonden was met Portugezen, die christen was en Portugees of creools Portugees sprak, werd daarom een *Portugees* genoemd⁵¹.

Inlandse christenen waren lokale Aziaten die tot het christendom waren bekeerd, maar niet noodzakelijkerwijs een onvrij verleden hebben gekend. Aan het eind van de achttiende eeuw werden inlandse christenen volgens De Haan echter ook regelmatig *Portugezen* genoemd, terwijl zij noch wat betreft hun afstamming en oorsprong, noch hun taal daarmee enige verwantschap hadden. Wat zij wel gemeen hadden was hun religie en hun Aziatische afstamming maar meer ook niet. In de nadagen van de VOC spraken de Mardijkers bovendien steeds minder Portugees en steeds meer Maleis. Volgens De Haan leidde de toenemende economische malaise ertoe dat de Mardijkers meer en meer in de kampungs gingen wonen omdat een stenen huis in Batavia voor minder bedeelden onder hen nagenoeg onbereikbaar werd. Deze regionale diaspora deed ook het Portugees als taal snel verdwijnen en De Haan constateert dat sinds 1796 de inschrijvingen in de Portugese doopboeken sterk verminderden.

Toen het aantal Nederlanders in de achttiende eeuw afnam en er minder christenslaven kwamen, kromp ook geleidelijk aan de Mardijkergemeenschap. Het onderscheid tussen mestiezen en Mardijkers vervaagde door gemengde huwelijken en in het laatste kwart van de

achttiende eeuw raakten de aanduidingen Mardijker en mesties steeds meer in onbruik en worden beide bevolkingsgroepen gevat onder de noemer '*inlandse christenen*'.

Inlandse christenen, Mardijkers of Portugezen, het waren allemaal aanduidingen die door de jaren heen zijn gebruikt ter aanduiding van een pluriforme bevolkingsgroep met gemeenschappelijke kenmerken. Ook de bewoners van Depok als Tugu werden zo genoemd. In hoeverre die aanduidingen toepasselijk waren, valt te bezien. Immers, als *Portugees* wordt gedefinieerd als een identiteit die bestaat uit een Portugese (creool)taal, cultuur, religie en traditie, dan lijkt van gemeenschappelijke kenmerken tussen de bewoners van Depok en Tugu nauwelijks sprake te zijn. In Tugu waren overigens niet alle *Portugezen* katholiek. De meesten waren protestants en spraken aanvankelijk creools Portugees, maar later alleen nog Maleis. Niettemin bleven zij zich op hun Portugese identiteit voorstaan.

In Depok was de christenbevolking uitsluitend protestants en werd oorspronkelijk Maleis en Nederlands gesproken, ofschoon het gebruik van het Nederlands tegenwoordig is gemarginaliseerd en door het Bahasa Indonesia is verdrongen. De Depokse bevolking kende bovendien geen enkel Portugees element in haar verleden.

De tradities van beide gemeenschappen lopen eveneens sterk uiteen. De oorspronkelijke inwoners van Tugu zijn pluriform van afstamming en oorsprong. Met uiteenlopende maar soms ook ontbrekende, genealogische verwantschappen woonden ze weliswaar bijeen in Tugu maar zij waren er geen gemeenschappelijke grondbezitters.

De christenbevolking van Depok daarentegen, bestond genealogisch volledig uit nazaten van honderdvijftig christenslaven die na de dood van hun eigenaar, Cornelis Chastelein, in vrijheid werden gesteld en het land Depok in gemeenschappelijk eigendom verkregen, naast een veestapel, huizen, gebouwen en goederen.

In het licht van deze evidente verschillen in de oorsprong van de beide gemeenschappen kan worden betwijfeld of de kwalificatie Mardijker in gelijke mate geldt voor beide bevolkingsgroepen. Bovendien zijn Tugu

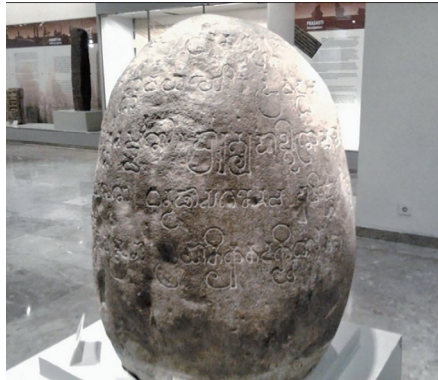
en Depok om zeer verschillende redenen gesticht. Daarom loont het de moeite om te bezien welke andere overeenkomsten en verschillen tussen beide gemeenschappen bestaan. Daarom worden in de navolgende paragrafen Tugu en Depok onderling vergeleken vanuit het perspectief van de vier basiskenmerken van de bevolkingsgroep die Mardijkers werd genoemd. Vervolgens wordt hun afzonderlijke geschiedenis gezien in het licht van de overgang van Nederlands-Indië naar de Republiek Indonesië.

6. TUGU

De geschiedenis van Tugu gaat terug tot het begin van onze jaartelling. Het woord Tugu betekent in het Indonesisch monument of grenssteen. In Tugu en in de nabijheid van Tugu zijn twee monumentale megalieten met inscripties gevonden die getuigen van pre-koloniale bewoning van Tugu en om die reden kunnen zij hier niet onvermeld blijven. Ze doen bovendien recht aan de letterlijke betekenis van het woord Tugu.

In Kampung Batu Tumbuh, nabij Tugu, is de zogenaamde Purnawarmansteen gevonden die sinds 1911 is ondergebracht in het Nationaal museum te Jakarta (voorheen het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen). Deze steen is eivormig en ongeveer een meter hoog (Afb. 14). De steen bevat een inscriptie uit de vijfde eeuw, die verwijst naar het hindoe-koninkrijk Taruma (in het Sundanees: Tarumanagara) dat als een vroeg Sundanees koninkrijk niet ver van het huidige Jakarta lag en heeft bestaan tussen het jaar 358 en 670 AD.

Een andere monumentale steen, gevonden in de omgeving van Tugu, is de zogenaamde Padrao van Sunda Kelapa⁵². Deze megaliet is bijna twee meter hoog en is in 1918 gevonden. De steen bevat een inscriptie uit 1522 die markeert dat de Portugezen de kust van Sunda Kelapa ontdekten, negen jaar daarvoor. Met de vorst van Pajajaran sloten zij een vredesverdrag waarnaar de steen verwijst (Afb. 15). Ook deze steen wordt bewaard in het Nationaal Museum te Jakarta als verwijzing naar de eeuwenoude ontstaansgeschiedenis van Tugu die ver voor de komst van de Portugezen en de Nederlanders begon.

Afb. 14. De Tugu- of Purnawarman-steen.
Bron: Nationaal Museum Jakarta

*Afb. 15. De Padrao van Sunda Kelapa.
Bron: Nationaal Museum Jakarta*

7. DE PURNAWARMAN-STEEN

De vorst Rajadirajaguru Jayasingawarman stichtte in het jaar 358 het koninkrijk Taruma. Hij stamde af van de Salankayana-dynastie uit het oosten van India. Jayasingawarman ontvluchtte zijn vaderland toen de dynastie ineenstortte. Op Java trouwde hij met een Sundanese prinses, de dochter van koning Dewawarman VIII van het rijk Salakanagara. Hij stierf in 382 en werd begraven op de oever van de rivier Gomati (thans Bekasi). Zijn zoon Dharmayawarman regeerde van 382 tot 395. Zijn kleinzoon Purnawarman was de derde koning van Taruma en regeerde van 395 tot 434.

Het koninkrijk van Taruma onder Purnawarman heerste over 48 kleinere koninkrijken in een gebied dat zich uitstreckte vanaf Salakanagara (Bantam) tot aan Purvalalingga (Purbalingga) op Midden-Java (*Afb. 16*).

Afb. 16. De invloedssfeer van het koninkrijk van Taruma (Tarumanagara).

In het jaar 397 stichtte koning Purnawarman aan de kust een nieuwe hoofdstad van zijn koninkrijk, genaamd *Sunda Pura*. Dat betekent:

heilige of zuivere stad. Het woord *Sunda* deed daarmee zijn intrede. Sunda Pura heeft gelegen nabij het tegenwoordige Tugu in Noord-Jakarta, of in de buurt van het huidige Bekasi.

Purnawarman plaatste, verspreid over zijn koninkrijk, zeven stenen gedenktekens met inscripties. Eén ervan is de steen die is gevonden *Kampung Batu Tumbuh* en wordt beschouwd als de oudste van de stenen met inscripties. Volgens de inscriptie op de steen, die is beschreven en vertaald door Kern, liet Purnawarman een kanaal graven dat de loop van de rivier Cakung verlegde. Daardoor werd het moerassige kustgebied drooggelegd en geschikt gemaakt voor bewoning en landbouw⁵³.

8. DE PADRAÕ VAN SUNDA KELAPA

Sinds de veertiende eeuw was Tugu onderdeel van het hindoe-koninkrijk Pajajaran. De oude hoofdstad werd een florerende havenstad en werd Sunda Kelapa genoemd. In 1513 arriveerde daar de eerste Europese vloot met vier Portugese schepen uit Malakka en de vorst van Pajajaran sloot in 1522 een verdrag met de Portugezen.

De Portugezen hadden de gewoonte om bij een nieuw ontdekt of veroverd stuk land een stenen kruis of *padraõ* te plaatsen met daarop het wapen van Portugal, de datum en de naam van de zeevaarders die het land hadden ontdekt. Zo'n gedenksteen markeerde tevens hun relatie met de inheemse bevolking. Zo ook in Sunda Kelapa.

In 1918 werd een *padraõ* gevonden die symbool stond voor het verdrag tussen de Portugezen en Koning Surawisesa van Pasundan (Pajajaran). Daarop is de datum 21 augustus 1522 is te lezen met daarbij de namen van Portugese officieren. Op de *Padraõ* van Sunda Kelapa is een kruis, een lans en een globe afgebeeld, symbolen die Koning Emanuel I van Portugal (1495-1521) liet gebruiken ter markering van nieuw ontdekte locaties van het '*Estado da India*' zoals het overzeese Portugese territorium werd genoemd⁵⁴.

In ruil voor Portugese steun tegen de groeiende macht van de sultan van Demak, mochten de Portugezen een versterkte factorij voor hun peperhandel bouwen. Voordat het echter zover kwam, werden de Portugezen in 1527 verslagen door de troepen van de sultan, onder leiding van de islamitische geestelijke Fatahilla Kahn. Sindsdien heette Sunda Kelapa: stad van de grootse overwinning ofwel Jayakarta (Jacatra). Die naam wijzigde wederom nadat de Nederlanders in 1596 voor de kust arriveerden en op de puinhopen van het verwoeste Jayakarta een nieuwe stad stichtten op 18 januari 1621 die zij Batavia noemden.

9. TUGU ALS WOONPLAATS VOOR MARDIJKERS

De stenen, gevonden in de omgeving van Tugu, vertellen het verhaal van een eeuwenoude bewoningsgeschiedenis van het land Tugu. Toen het VOC-bestuur besloot om Tugu als woonplaats voor de Mardijkers beschikbaar te stellen, was dat dus niets anders dan een volgende fase in die eeuwenoude bewoningsgeschiedenis.

De Mardijkers die zich in de zeventiende eeuw in Tugu vestigden, hebben in hun beginjaren veel te danken gehad aan dominee Melchior Leydecker (1643-1701). Hij was de eerste vaste predikant van de Portugese Binnenkerk. Hij was gehuwd met Antonia van Riebeeck en daardoor een zwager van de latere Gouverneur-Generaal Abraham van Riebeeck. Leydecker werd in 1678 aan de kerk verbonden en woonde gedurende zijn drieëntwintigjarig verblijf in de ommelanden van Batavia op zijn landgoed op Tugu. Daar bezat hij slaven die zowel op het land als in zijn huishouden werkzaamheden verrichtten. Zijn landgoed lag in de nabijheid van percelen land die in 1661 door de VOC beschikbaar waren gesteld aan de Mardijkers om zich daar te vestigen, naar verluidt als dank voor verleende diensten. Overigens valt dat jaartal 1661 ook samen met de verovering door de VOC van Makassar, dat daarna een belangrijke toeleverancier van slaven aan Batavia zou worden.

Een van de grootste toeleveranciers van slaven in de archipel was overigens Bali, waar de lokale vorsten hun overbevolking oplosten door inwoners als slaven aan de VOC beschikbaar te stellen. Uit de gegevens over de aantallen slaven die de VOC uit de Coromandelkust naar Batavia haalde, blijkt volgens Choudhury dat die aantallen die tussen 1659 en 1661 een piek van acht- tot tienduizend slaven vertoonde. Ook dit gegeven valt duidelijk samen met de datum van de stichting van Tugu als vestigingsplaats voor de Mardijkers⁵⁵.

Over de ruimhartigheid van de VOC om het land Tugu aan de Mardijkers beschikbaar te stellen, verschillen de meningen⁵⁶. Sommigen

menen dat een deel van Tugu aan vrijgemaakte christenslaven in eigendom beschikbaar werd gesteld door de VOC als beloning voor hun goede diensten. Anderen achten dit onwaarschijnlijk en menen in het ontbreken van enige donatiebrief in de VOC-archieven over gemeenschappelijk landbezit het bewijs te zien voor hun interpretatie dat de VOC hen slechts toestond om zich op het moerasland van Tugu te vestigen, het land te gebruiken en het te cultiveren.

In elk geval staat vast dat in 1661 Tugu ontstond als plaats waar zich aanvankelijk drieëntwintig Mardijker families van overwegend Bengaalse en Coromandelse afstamming en oorsprong vestigden om het land er – voor zover dat in dit moerasgebied mogelijk was – te bewonen en te cultiveren. Niemeijer vermeldt dat de meeste van deze families van de VOC-regering afzonderlijke percelen per donatiebrief ontvingen en dus in particulier eigendom bezaten. Hij vermeldt ook de negenentwintig namen van personen die in 1661 een donatiebrief kregen voor hun perceel in Tugu. De overige kregen het land in bezit, hetgeen betekende dat het eigendom bleef van de VOC-regering maar dat zij het tegen een geringe belastingplicht mochten gebruiken en zelfs aan hun erfgenamen konden overdragen⁵⁷.

Portugezen	Nederlanders	Indiërs	Vrouwen
Anthony Rodrigo	Pieter Jansen	Anthony St. Thomé	Maria Cousijn
Paulus Fermento	Nicolaas Jansz	Cornelis van Bengale	Josepha de Crux
Bastiaan Dona	Bastian Jacob Martensz	Louys van Bengale	Maria Perera
Anthony Gratia	Thijs Thijsz	Alexander Bengale	Clara Mendis
Isaacq Mogo	Willem Kuyper	Anthony van Bengale	Chatarina Bengale
Domingo Swaris	Lourens Salomons	Frans Bengale	
Domingo Sourde	Carel Gerrits	Louis d'Agra	

Laurens de Silva			Overige
Anthony Ferera			Sampan

Landeigenaren van 118 percelen grond in Tugu, volgens een namenlijst van personen die in 1661 een donatiebrief ontvingen voor een perceel land in Tugu. De lijst is opgesteld in 1692 door het College van Heemraden (Bron: Niemeijer⁵⁸).

Hoofdzakelijk waren het vrijgemaakte mannelijke slaven, gehuwd met inlandse vrouwen, die zich op Tugu vestigden. Ze waren vrijgemaakt nadat zij hun diensten voor de VOC hadden verricht en nadat het merendeel van hen het katholieke geloof had verruild voor het protestantisme. Daarmee gingen zij tot de bevolkingsgroep van de Mardijkers behoren.

In 1676 woonden er al circa vijftig families en hun aantal nam gestaag toe in de jaren erna. In 1688 was hun aantal tot 211 personen uitgegroeid en halverwege de achttiende eeuw woonden er volgens Niemeijer 263 christenen⁵⁹.

De VOC bevorderde bewoning en ontginning van de Bataviase ommelanden maar was in die tijd allerminst geneigd om belangrijke of grote percelen grond aan niet-Europeanen af te staan. Het beste bewijs voor die attitude is de testamentaire schenking door Cornelis Chastelein van zijn Depokse landerijen aan zijn vrijgemaakte christenslaven. Hij verzocht de Bataviase regering die schenking van landerijen in volle eigendom te bekrachtigen, maar de regering besloot dat niet te doen en registreerde de schenking aan zijn vrijgemaakte Depokse christenslaven als een recht van eeuwigdurend vruchtgebruik, in plaats van als een volledig eigendomsrecht⁶⁰.

De interpretatie door Niemeijer over de ontstaansgeschiedenis van Depok kan overigens ernstig worden betwijfeld. Hij meent dat Chastelein de landcultivering op Java in de weg heeft gestaan door ‘een loyale christelijke inheemse bevolking’ te bevoordelen en de ‘eenvoudige moslims bij landdonaties te benadelen totdat zij slechts

“opgezetenen” waren⁶¹. De geschiedenis van Depok als een sociaal experiment en een model voor de ontwikkeling van een agrarische samenlevingsvorm met meer autonomie voor de inheemse bevolking, laat juist zien dat Chastelein de daad bij het woord voegde en daarin – ondanks tegenwerking van de VOC-regering – in zekere mate is geslaagd. Het waren veeleer het mercantilisme en de fundamentele, justitiële ongelijkheid in de standensamenleving van zowel de VOC als de latere Nederlands-Indische regering, die de inheemse bevolking in zijn ontwikkelingsperspectieven beknotte.

Er bestaat dus geen aanwijzing dat de Bataviase regering in 1661 het gehele land Tugu in gemeenschappelijk eigendom had overgedragen aan de Mardijkers. De ommelanden van Batavia waren nog zo dunbevolkt dat de VOC alles in het werk stelde om onbevolkte en braakliggende gebieden tot ontwikkeling te brengen. Daarin paste de uitgifte van de afzonderlijke percelen in Tugu met donatiebrieven, waarmee de VOC-regering het betreffende waardeloze moerasland van Tugu, in de vorm van kleinere percelen, voor bewoning en landbouw heeft overgedragen⁶². De Bataviase regering schonk en verkocht in die tijd weliswaar talloze percelen in de ommelanden aan particulieren maar bleef zelf niettemin de grootste landeigenaar.

Onder historici is er overigens geen eensluidend oordeel over wie de oorspronkelijke Mardijkerbewoners van Tugu waren. Waren de zogenaamde *orang Tugu asli* uitsluitend de nazaten van die oorspronkelijke drieëntwintig families, of ook Mardijkers die zich eerder en vooral later op Tugu vestigden? Genealogisch valt niet meer vast te stellen wie wel en niet tot de nazaten van die oorspronkelijke drieëntwintig families behoren omdat de gegevens daarvoor ontbreken. Het zou echter onjuist zijn om de groep oorspronkelijke bewoners te beperken tot die inlandse christenen omdat vaststaat dat ook islamitische Mardijkers zich in Tugu vestigden en als oorspronkelijke bewoners van Tugu moeten worden beschouwd. Vrijwel direct vanaf 1661 werd Tugu bewoond door zowel Mardijkers, Europeanen, Chinezen, Moren (Indiase islamieten), Papangers en zelfs Javaanse (islamitische) opgezetenen waarvan aanneemelijk is dat sommigen er reeds voor 1661 woonden.

Er bestaat niettemin consensus over het feit dat Mardijkers de eerste kolonisten waren in Tugu. Daus vermeldt zelfs twee theorieën over deze kolonisten van Tugu. Een theorie gaat ervan uit dat zij de directe nazaten waren van Portugese krijgsgevangenen die na de val van Malakka in 1641 door de Nederlanders naar Batavia waren gebracht en nadien in vrijheid werden gesteld. Ze vermeden de Nederlanders en hielden zich vooral op met mensen uit Banda en vestigden zich om die reden buiten de Bataviase stadsmuren in het geïsoleerde Tugu.

De andere theorie gaat er vanuit dat de eerste bewoners afstammelingen zijn van de Portugezen die nog voor de komst van de VOC op Java aanwezig waren en na verslagen te zijn door de Nederlanders, zich terugtrokken in Oost-Indonesië op de Molukken, Timor en dus ook in Tugu⁶³.

Enkele interessante gegevens over landbezit op Tugu zijn ook te vinden bij Kanumoyoso die een rapport van het College van Heemraden uit 1702 vermeldt. Om een actueel overzicht te houden van het grondbezit in de Bataviase ommelanden, presenteerde het College van Heemraden regelmatig rapporten aan de Raad van Indië over gronden die in particuliere handen waren. Het rapport uit 1702 laat over grondbezit in Tugu zien dat de inwoners percelen land bezaten die deels door de eerste eigenaren waren doorverkocht, maar ook percelen die waren gekocht of ten geschenke waren gekregen van de VOC. Omdat sommige percelen in kleinere percelen waren opgesplitst, betrof het in totaal 128 geregistreerde percelen in Tugu die genoemd worden in de Heemradenlijst, waarvan bijna de helft in eigendom was van Mardijkers (40%). Kanumoyoso vat dat register samen in de onderstaande informatieve tabel. Ook hieruit blijkt dat het onwaarschijnlijk is dat het gehele land Tugu als gemeenschappelijk bezit aan de Mardijkers was verstrekt, zoals dat bij de Depokse vrijgemaakte christenslaven wel het geval was.

Lijst van grondeigendom in Tugu in 1702		
<u>Bevolkingsgroep</u>	<u>Aantal percelen</u>	<u>Percentage</u>
Mardijker	51	40%
Europeanen	35	27%

VOC	9	7%
Chinezen	2	1,6%
Autochtonen	16	12,6%
Andere Aziaten	6	4,8%
Onbekend	9	7%
Totaal	128	100%

Bron: Kanumoyoso ⁶⁴

De Mardijkergemeenschap van Tugu heeft vooral in de eerste decennia van haar bestaan veel te danken gehad aan de Zeeuwse predikant Melchior Leydecker. Twee jaar voor zijn aanstelling was op 3 november 1676 in Tugu overigens al een inheemse leermeester, Domingo Pietersen, aangesteld op verzoek van zo'n veertig tot vijftig families uit Tugu⁶⁵.

Samen hebben Leydecker en Pietersen gewerkt aan de bouw van het kerkgebouw en de eerste school in Tugu. Het eenvoudige, houten gebouw werd opgetekend als de eerste kerk die buiten de stadsmuur van Batavia werd opgetrokken. Later werd op dezelfde plaats een tweede kerk gebouwd met een klokkenstoel ter vervanging van de eerste houten kerk. Justinus Vinck, landeigenaar in de ommelanden van Batavia, heeft vervolgens aan de Gouverneur-Generaal van de VOC toestemming gevraagd om een meer permanente stenen kerk voor Tugu te bouwen met een begraafplaats om de doden te begraven. Op 10 juli 1744 werd hem die toestemming verleend⁶⁶. Deze derde kerk werd voltooid in 1747 waarna Justinus Vinck rijstvelden, land en geld aan de bewoners van Tugu schonk onder de verplichting om voor de kerk en het aangrenzende kerkhof te zorgen. In zijn testament had hij zelfs bepaald dat de rente van de financiële tegoeden moest worden gebruikt om de salarissen te betalen van de onderwijzers en degenen die dienst deden in de kerk. Klaarblijkelijk was er veel aan gelegen de Mardijkers in goeden doen te houden. In de tijd van Leydecker groeide Tugu uit tot een bevolking van circa achthonderd mensen.

Tugu als woonplaats van Mardijkers ontwikkelde zich tevens als een centrum van een Portugese Mardijkercultuur waar creools Portugees werd gesproken dat zich geleidelijk met Maleise woorden en uitdrukkingen vermengde⁶⁷. Volgens Tan voeren in de literatuur over Tugu vooral twee wetenschappelijke disciplines de boventoon: linguïstiek en (ethno) musicologie⁶⁸. Dat is niet zo verwonderlijk want de creooltaal van de Mardijkers uit Tugu is een interessant studieobject voor taalkundigen, terwijl de bijzondere muzikale traditie in Tugu, voortspruitend uit de vermenging van Portugese woorden, klanken en ritmes en het gebruik van Europese muziekinstrumenten in combinatie klanken en ritmes uit de traditionele gamelanmuziek, de keroncongmuziek voortbracht. De Keroncong-Tugu muziek is wereldberoemd en de totstandkomingsgeschiedenis ervan in een historisch-antropologische context is uitvoerig beschreven door onder meer Mutsaers en Ganap⁶⁹.

Ondanks het mettertijd marginaliseren van de Mardijkers als bevolkingsgroep van Batavia, werd de identiteit van de bevolking van Tugu gereanimeerd door de ontwikkeling en de populariteit van hun keroncongmuziek. De muziek heeft de Mardijkeridentiteit van de bevolking van Tugu op ongekende wijze doen herleven.

Over de geschiedenis van Tugu sedert 1661 zijn, afgezien van bronnen over de bouw van de kerk, de geregelde volkstellingen en vermeldingen in de VOC-archieven, weinig andere geschreven bronnen bekend die deze geschiedenis in een samenhangend ontwikkelingsperspectief plaatsen. Over individuele personen die tot de oorspronkelijke bewoners of hun nazaten behoorden, is soms enige historische informatie beschikbaar maar daaruit is weinig af te leiden over de ontwikkeling van de gemeenschap door de eeuwen heen. Tugu is aanvankelijk een geïsoleerde nederzetting geweest die met de uitbreiding van Batavia geleidelijk aan tot een stadsdeel is geworden. De kerk en het kerkhof zijn de enige centrale gebouwen in Tugu die aan de identiteit van de oorspronkelijke bevolking en hun nazaten is verbonden (*Afb. 17*).

In de zeventiende eeuw moesten de christenen van Tugu helemaal naar Batavia reizen om hun doden te begraven, maar op 7 oktober 1688 kreeg

Tugu toestemming van het College van Heemraden om een kerkhof aan te leggen naast het houten kerkje in Tugu⁷⁰. Omdat de latere kerken in Tugu op dezelfde plaats zijn gebouwd als de eerste houten kerk, kon het merendeel van het kerkhof bewaard blijven. Toch zijn ook interessante graven of grafstenen van de Mardijkers van Tugu te vinden in het Museum Taman Prasasti in Centraal Jakarta. Op de plaats van het museum lag oorspronkelijk een begraafplaats voor mensen van Nederlandse afstamming, die met name bestemd was voor de gegoede burgerij.

Ook rondom de Portugese Buitenkerk zijn Mardijkers afkomstig uit Tugu begraven. In de jaren zeventig van de vorige eeuw had de gemeente Jakarta het plan om het kerkhof in Tugu te sluiten omdat er andere begraafplaatsen beschikbaar waren. De bewoners van Tugu streden echter voor het behoud van hun begraafplaats en wisten het kerkhof tot op de dag van vandaag te behouden. Het worden nu in stand gehouden door de Ikatan Keluarga Besar Tugu (IKBT) ofwel de Vereniging van grote Tugu families. Oorspronkelijk werden er op het kerkhof alleen nazaten van oorspronkelijke christelijke bewoners van Tugu begraven maar geleidelijk aan vervaagde het onderscheid tussen wie er al dan niet begraven kon worden. Daarom vindt men er ook tal van namen op grafstenen die niets met die oorspronkelijke bewoners te maken hebben. Helaas bestaan er geen goede en evenmin volledige schriftelijke bronnen meer over de graven op het kerkhof.

Als een van de weinige tijddocumenten over de christenbevolking van Tugu, is de publicatie van de predikant Beukhof een lezenswaardige beschrijving van zowel de geschiedenis van Tugu als de religieuze stand van zaken in de christengemeente in 1890. Hij vergeleek de kleinere gemeente van Tugu met die van Depok, waar hij meerdere jaren als zendeling gestationeerd was. Hij vroeg om aandacht voor de povere staat van Tugu, in vergelijking tot het grotere en welvarender Depok. De gemeente Tugu was sinds de negentiende eeuw kerkelijk ingedeeld bij Depok en behoorde tot het ressort van de hulpprediker die op Depok was gevestigd. Beukhof was daarmee dus tevens predikant in Tugu, hetgeen ook de titel van zijn publicatie verklaart: *'Eene verwaarloosde zuster'*⁷¹.

Afb. 17. De tegenwoordige Tugu-kerk.

Naar aanleiding van Beukhofs publicatie maakte Nijland melding van Tugu in 1893, waarin hij niet alleen overeenkomsten en verschillen tussen Depok en Tugu beschrijft, maar ook verwoordt hoe de zendelingen in zijn tijd zowel Depok als Tugu percipieerden. Het volgende citaat illustreert dat beeld:

‘Deze Toegoesche Christenen, (141 leden telt thans de gemeente), ofschoon oppervlakkig beschouwd, niet veel van de Mohammedanen rondom hen verschillende, onderscheiden zich bij nauwkeurige waarneming wel van hunne dessa-genooten. Hun uiterlijk is donkerder, hun neus minder stomp, hunne lippen zijn dunner dan die van Maleier en Javaan; zij kenmerken zich in den omgang door grootere openhartigheid en minder eigenzinnigheid. Bovendien zullen zij zich weinig aan dobbel- of kaartspel overgeven, en kan men van hen getuigen, dat in hunne gezinnen meer Christelijke zeden heerschen

dan in die der overige Inlanders; het Kerstfeest wordt door hen met luister gevierd. Vooral in de laatste tijden, nu Depok meer tot hunne gemeente in betrekking staat, wordt door jonge mannen dikwijls een meisje uit die Christengemeente tot vrouw begeerd, hetgeen niet nalaten kan, invloed ten goede uit te oefenen, aangezien de laatstgenoemde gemeente hooger staat dan de eerste. Het peil der geestelijke ontwikkeling dezer Toegoesche Christengemeente is niet zeer hoog. Godsdienstig leven, zich uitende in Christelijke barmhartigheid en in liefdadigheidszin, gepaard met een innig gemeenschapsleven met den Heer der Gemeente, wordt nog pas zeer in aanvang waargenomen. Doch dit is ook licht begrijpelijk, en allerminst mag men dit de Gemeente kwalijk nemen. Hoe zou hare ontwikkeling groot kunnen zijn! Heeft al eens eene enkele maal een predikant uit Batavia het van zich kunnen verkrijgen, deze Christenen een bezoek te brengen, tot eene geregelde voorziening in de vele behoeften, brachten de Eerw. Heeren het nooit, daarvoor hadden zij het immers te druk; ook de Kerkbesturen hebben zich met de Toegoesche Gemeente nooit veel ingelaten.⁷²

Maatschappelijke veranderingen door de eeuwen heen en ook de urbanisatie van het huidige Jakarta, maakten dat de nazaten van de oorspronkelijke bewoners Tugu een minderheid werden. Hun verbondenheid met de plaats Tugu is van uiteenlopende aard. Er zijn mensen die zichzelf zien als nazaten van de oorspronkelijke bewoners en er een band mee willen behouden door er te blijven wonen of er zelfs naar terug te keren. Ook zijn er mensen wier oorsprong en afstamming niets met Tugu te maken heeft maar die wel in Tugu wonen en er een gevoel van verbondenheid mee hebben opgebouwd, door huwelijk, sociale verbanden of uit interesse.

Net als in Depok kan ook in Tugu niet exact worden achterhaald hoe en sinds wanneer de familienamen van de oorspronkelijke bewoners zijn ontstaan. Maar duidelijk is wel dat de homogeniteit onder de nazaten van de oorspronkelijke bewoners van Tugu geringer is dan

onder die van Depok. Ook in genealogisch opzicht is de beschikbare informatie over hun afstamming geringer dan in Depok.

Vergeleken met de inheemse christengemeenschap in Depok bevestigen veel inwoners van Tugu dat ze in meerdere opzichten niet alleen sterk verschillen van de inwoners van Depok, maar evenmin een verwantschap hebben met die 'Nederlandse' Depokkers vanwege hun meer Portugese dan Nederlandse oorsprong. Niettemin vertonen de beide gemeenschappen ook duidelijke overeenkomsten.

In beide gemeenschappen zijn de nazaten van de oorspronkelijke inwoners protestants-christelijk, ofschoon oorspronkelijk ook niet-christelijke inwoners deel uitmaakten van de eerste bewoners van Tugu, terwijl dat in Depok niet het geval was.

Beide gemeenschappen kenmerken zich verder door een gebrekkige acceptatie door de Indonesische bevolking en zij waren tijdens de Japanse bezetting en de revolutionaire periode die erop volgde vaak een doelwit van nationalistische krachten. Hun nauwe relatie in het verleden met de Europese kolonisator – of dat nu Nederlanders of daarvoor de Portugezen waren – maakte dat hun identiteit in de ogen van Indonesische nationalisten met een zweem van collaboratie werd omgeven. Deze mate van non-acceptatie leidde in beide gemeenschappen tot een vorm van diaspora. Nazaten van de oorspronkelijke bewoners verlieten hun land verlieten en migreerden naar elders (ook buiten Indonesië) maar behielden niettemin een hechte band met hun oorsprong en hun verwanten in de gemeenschap waaruit zij afkomstig waren.

Beide gemeenschappen kennen tot slot ook een vorm van georganiseerd behoud van hun identiteit en gemeenschap door middel van lokale gemeenschapsorganisaties. In Tugu is dat de Ikatan Keluarga Besar Tugu (IKBT) en in Depok is dat de Yayasan Lembaga Cornelis Chastelein (YLCC). Misschien is tegenwoordig de belangrijkste overeenkomst die beide gemeenschappen delen, een gevoelde identiteit en een besef van teloorgang van oude tradities door het verwateren van onderlinge relaties en het uiteenvallen van gemeenschaps- en

familieverbanden als gevolg van verstedelijking en migratie, maar ook door onthechting van de jongste generaties met de culturele identiteit van hun voorouders.

10. TUGU EN MERDEKA

Over de Japanse bezettingstijd in Tugu bestaan nagenoeg geen gepubliceerde bronnen. Een van de weinige, uiterst informatieve brondocumenten over de tijd van de Japanse bezetting en de daaropvolgende Bersiaptijd is van de hand van Immerzeel en dateert uit 2007. Hij heeft in zijn artikel *'Batavia in oorlogstijd, de christelijke enclave Toegoe'* diverse interviews beschreven met inwoners van Tugu over hun ervaringen in de bezettingstijd. Het bijzonder informatieve document is helaas nooit gepubliceerd⁷³.

Vanwege de ligging van Tugu in een moerassig kustgebied, ten oosten van de haven van Tanjung Priok, ondervonden de inwoners al rond het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de gevolgen ervan. De haven was immers een strategische locatie. In de haven van Tanjung Priok werden kort voor de komst van de Japanse bezetters de haveninstallaties al door het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) vernield. Tijdens de Japanse bezetting werden de inwoners van Tugu geconfronteerd met andere vormen van oorlogsgeweld, zoals bombardementen op olietanks, explosies, branden en plunderingen van havenloodsen. Daarmee ontstond er onrust en waren er gewelddadigheden in Tugu en haar omgeving.

Tugu lag weliswaar op een steenworp afstand van het centrum van Batavia maar die geïsoleerde ligging was tevens een bedreiging. De bevolking was voor haar bevoorrading op zichzelf aangewezen. Van voedseldistributie was geen sprake. De bezettingsperiode was in Tugu een tijd waarin gebrek aan dagelijkse behoeften bestond. Er was honger en zelfs ondervoeding. De eerste levensbehoeften gingen op de bon en vanaf eind 1943 moest de bevolking medewerking verlenen aan de voedselvoorziening van de Japanse bezetters. Zij moesten hun rijstooft gedeeltelijk afstaan aan de Japanners en wie niet meewerkte liep een aandeel mis in de distributie van voedsel en andere levensbehoeften, die via lokale dorpschouften verliep. Daarnaast werden al kort na de bezetting jongens en mannen (zowel christenen als islamieten) ingezet bij bouwprojecten van de Japanners.

Er was gedurende de bezettingstijd een beperkte aanwezigheid van Japanners in Tugu die vooral in de eerste bezettingsmaanden is waargenomen. De Japanners hadden geen bijzondere interesse voor Tugu en evenmin is enige vorm van georganiseerd verzet in Tugu tegen de Japanse bezetting bekend. De christenbevolking van Tugu is dan ook geen doelwit geweest van de Japanse bezetters. Er zijn evenmin indicaties van arrestaties of acties tegen de christenbevolking ter plaatse. Daarentegen verslechterde in die periode de verhouding met de omliggende islamitische bevolking in de omgeving. Meer en meer werden de christenen door de opgeschoten Indonesische jeugd getreiterd met opmerkingen en verwensingen. Maar ook vond regelmatig fysiek geweld plaats tegen de '*serani kèjek*' (laffe christenen). Zij moesten het meer en meer ontgelden en er zijn uit die tijd meldingen van plunderingen in Tugu en in de omliggende dorpen, maar ook van berovingen en moorden. Sommigen moesten om die reden al in de bezettingstijd hun woningen ontvluchten.

In Tugu woonden destijds enkele honderden inwoners, waaronder een paar honderd christenen wier exacte aantal onbekend is. De oorlog heeft een aantal van de oorspronkelijke inwoners verdreven. Van de mannen die voor de oorlog werkzaam waren voor Nederlandse of westerse bedrijven in Tanjung Priok en Batavia, zijn velen gevangengezet. Een deel van de achtergebleven vrouwen en kinderen vond onderdak bij familie of vrienden in Batavia. Tijdens de Bersiaptijd die volgde op de Japanse capitulatie en de Indonesische proclamatie zou opnieuw een deel van hen het dorp verlaten. Van een bevrijding was namelijk geen sprake. Veel jonge Indonesiërs, de zogenaamde Pelopors of Pemuda's (vrijheidstrijders), liepen al dan niet gewapend en met enige regelmaat het dorp in en uitten zich met het uitroepen van vrijheidskreten. De verhouding tussen de christenen uit Tugu en de islamitische Indonesiërs uit de omliggende dorpen verslechterde daardoor verder.

Na de Japanse capitulatie verschenen steeds meer Engelse vliegtuigen boven het havengebied. Die vliegtuigen werden beschoten vanuit de islamitische dorpen rondom Tugu en als tegenmaatregel werden woningen in de dorpen vernield door luchtaanvallen. Daarbij lag ook Tugu

regelmatig onder vuur. Op kleine schaal vonden er gewelddadige rampokacties en razzia's plaats door Pemuda's die met een bamboe runcing (scherp gemaakte bamboestok) op zoek waren naar wapens. Er waren permanent spanningen en het aantal moordpartijen nam gaandeweg toe. Er wordt ook melding gemaakt van een neergestort Engels vliegtuig dat door Indonesische Pemuda's werd omsingeld en waarvan circa twintig inzittenden (Engelsen en Gurkha's) werden vermoord. De lijken werden in de rivier gegooid waarin regelmatig lijken dreven.

Op een zeker moment werden in Tugu twee Ambonese jongens vermoord; W. Saulata en N. Hukom. Ook hun lichamen werden in de rivier geworpen. Het gerucht dat de Indonesiërs de *Serani Tugu* wilden uitmoorden, was vervolgens aanleiding tot een rapportage door het NEFIS Buitenkantoor te Batavia. De Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) was een Nederlandse Militaire Inlichtingendienst die tijdens en na de Tweede Wereldoorlog inlichtingen verzamelde ten behoeve van de geallieerde strijdkrachten met betrekking tot Nederlands-Indië. Het NEFIS-archief is ondergebracht in het Nationaal Archief te Den Haag.

Op 3 januari 1946 berichtte het NEFIS-Buitenkantoor Batavia dat in Tugu nog ongeveer honderddertig christenen woonden die door de Pemuda's tot allerlei daden werden gedwongen, zoals het dragen van de kleuren rood-wit of wachtlopen⁷⁴. De toestand in Tugu werd allengs moeilijker voor de christenbevolking en hun veiligheid werd kritieker zodat ze geëvacueerd wilden worden naar de kazerne van het 10^e Bataljon Infanterie te Jakarta. Verder meldt het verslag dat de bevolking er zeer slecht aan toe was door de terreur van extremisten die in groten getale te vinden waren in de dorpen rondom Tugu. Op 29 januari was die situatie nog ongewijzigd⁷⁵.

Omstreeks januari 1946 bereikten de spanningen in Tugu een hoogtepunt. Ook al verschillen soms de data en de details in de opgetekende verhalen van individuele personen, in grote lijnen zijn de verhalen gelijklopend. De christelijke bevolking van Tugu voelde zich dermate onveilig dat toevlucht werd gezocht tot de kerk. Vooral tijdens nachtelijke acties van de Pemuda's zag de christenbevolking zich met enige

regelmaat genoodzaakt om zich te verschansen in die plaatselijke kerk. Uiteindelijk werden op 15 januari 1946 degenen die niet elders een veilig heenkomen hadden gevonden of de bossen in waren gevlucht, geëvacueerd naar Batavia. Daar werden ze opgevangen in een wijk achter de Willemskerk genaamd Pejambon. Die wijk was relatief veilig omdat Pejambon lag tussen militaire kazernes. Het kampement van het 10^e Bataljon Infanterie lag aan de zuidkant van het Waterlooplein, in het oosten van het stadscentrum. In de periode van 25 maart 1942 tot augustus 1945 was het een krijgsgevangenkamp. In de periode vanaf augustus 1945 tot in de loop van 1946 was het een opvangkamp.

De Engelsen, die in september 1945 in Batavia arriveerden, hadden nog onvoldoende manschappen om de hele stad hun gezag op te leggen. Zij beperkten zich tot enkele sleutelgebieden, waaronder Priok, het 10^e Bataljon Infanterie en het Cideng-kamp. Ten tijde van de Japanse capitulatie verbleven in het 10^e Bataljon Infanterie nog ongeveer vijftienhonderd krijgsgevangenen. De meesten waren al in de periode tussen mei en juli 1945 naar Bandung afgevoerd. In november liep het kamp vol met vooral Indo-Europese en Molukse gezinnen die er hun toevlucht zochten. In februari 1946 herbergde het kamp ongeveer achtduizend mannen, vrouwen en kinderen. Men verbleef in grote loodsen en opgehangen sarongs scheidden gezinnen van elkaar. De sanitaire voorzieningen in het kamp waren niet berekend op zulke grote aantallen mensen. Het kamp werd beschermd door Molukse KNIL-militairen.

Op 9 februari 1946 werd bij het NEFIS Buitenkantoor te Batavia gemeld dat de gehele bevolking van Tugu was ondergebracht in het kampement van het 10^e Bataljon Infanterie, in Pejambon. Een opmerkelijk citaat uit het bericht, waarin ook namen van extremisten en moordenaars werden genoemd, luidt:

‘In Toegoe is men thans bezig de bezittingen zoals sawahs, vee, tuinbouw, huisraad en huizen te verdelen. Terwijl de persoon Soeheni in Batavia is geweest en bij Josef Quiko is geweest om te vragen of hij een stuk wenst te ondertekenen waarin staat dat de Toegoenezen afstand willen doen van hun sawahrechten’⁷⁶.

De Tugunezen bleven ongeveer een jaar in Pejambon, alvorens ze terugkeerden naar hun oorspronkelijke woningen in Tugu. Al snel bleek echter dat een blijvende terugkeer voor velen onmogelijk was geworden. Tijdens de revolutietijd, tussen 1945 en 1949, hadden de bewoners van Tugu te kampen met de verdenking dat zij hadden gecollaboreerd met de Nederlanders en om die reden moesten worden weggevaagd. Evenmin als de Depokse christenen hadden zij uitgesproken nationalistische opvattingen, hetgeen hen evenzeer als hun pro-Nederlandse gezindheid werd kwalijk genomen. Zij werden, net als talloze andere Euraziaten, geconfronteerd met het tragische dilemma van een identiteits- en nationaliteitskeuze. Velen zijn om die reden, veelal met hulp van de Nederlandse overheid, gemigreerd naar Nederland of Nieuw-Guinea.

Toen Indonesië in 1949 onafhankelijk werd, hielden de problemen voor de bevolking van Tugu niet op. De Tugu-gemeenschap werd een alternatieve woonplaats geboden in Hollandia (Jayapura) op Nieuw-Guinea, omdat de situatie in Tugu te bedreigend en te onrustig was. Maar een deel van de inwoners koos er toch voor om niet te verhuizen.

Vanwege de politieke omstandigheden en uit vrees voor discriminatie en vervolging voelden anderen zich min of meer gedwongen Indonesië te verlaten. Bijgevolg werd de gemeenschap verdeeld in twee groepen. Onder leiding van Leopold Tomasouw bereidde een groep, die de behoefte voelde om bescherming te zoeken in streken die nog onder het Koninkrijk der Nederlanden vielen, het vertrek naar Hollandia voor. Onder leiding van Arend Michiels koos een andere groep ervoor om in Tugu te blijven. De groep die per schip rond 1950 vertrok naar Hollandia (Nieuw-Guinea) bestond uit circa zesentwintig families. De Indonesiërs beschouwden hen meesmuilend als *bruine Hollanders*, evenzeer als zij de Depokse christenbevolking *Belanda Depok* noemden.

In Hollandia werd het gemeenschapsleven weer opgebouwd en hervat en werden de tradities voortgezet in *Toegoe-Hollandia*, het dorp dat was opgebouwd tegen een zwaar beboste, steile helling. Het dorp lag achter de barakken van het *Amerikaanse Army Post Office* (APO) en werd daarom ook wel het *APO-kamp* genoemd.

Een uitgebreide en zeer gedetailleerde beschrijving van de Tugugemeenschap in Hollandia is gepubliceerd door Pouwer. Hij was antropoloog en als wetenschappelijk ambtenaar eerste klasse in dienst bij het Kantoor voor Bevolkingszaken te Hollandia⁷⁷. Hij beschrijft de gemeenschap als een hechte christengemeenschap die eigen culturele en muzikale tradities zeer in ere hield, maar die zich enigszins afzijdig en geïsoleerd opstelde ten opzichte van de lokale bevolking en het publieke leven in Hollandia. Bovendien beschrijft hij zeer uitvoerig en gedetailleerd hun manier van leven, hun omgangsvormen en hun gebruiken. In Hollandia bevonden zich ook mensen uit Depok die West-Java eveneens waren ontvlucht. Over de onderlinge verhoudingen tussen de mensen uit Tugu en die uit Depok doet Pouwer een opmerkelijke constatering:

‘Zelfs tegenover en voor de uit Depok (West-Java) afkomstige en in Hollandia woonachtige personen, vormen zij een afzonderlijke groep, hoewel zij op Java met Depok van vroeger af vrij intensieve huwelijks-, handels- en kerkelijke relaties onderhielden. En hun historie en staatsrechtelijke positie veel overeenkomst met Depok vertoont. De in Hollandia aanwezige Depokkers beschouwen zich de meerderen van de Toegoenezen, omdat zij reeds van huis uit meer Westers georiënteerd zijn, een betere schoolopleiding (Europese lagere school en voortgezet onderwijs) hebben genoten, het Nederlands actief beheersen en meer welgesteld zijn. De volwassen Toegoenezen daarentegen hebben in hun jeugd slechts de dorpsschool doorlopen en dan nog niet allemaal, omdat ouders hun kinderen thuishielden t.b.v. tuinbouwwerkzaamheden. Niet alle Toegoenezen, vooral vrouwen onder hen, verstaan Nederlands; de actieve beheersing van deze taal is meer uitzondering dan regel’⁷⁸.

Toen in 1962 dit deel van Nieuw-Guinea (Irian Jaya) aan Indonesië werd overgedragen, besloot het merendeel van de Tugunezen opnieuw te kiezen voor Nederland. Een deel vertrok naar Nederland en is op 20 november 1962 in kamp ‘*Pieterberg*’ te Westerbork gehuisvest, na een korte tijd te zijn opgevangen in de Willem de Zwijgerkazerne te Wezep (*Afb. 18 en 19*). In Nederland werden de gezinnen uit Tugu vervolgens verspreid

gehuisvest in Apeldoorn, Deventer, Zevenaar, Enschede, Zutphen, Hoogeveen, Groningen en Amsterdam.

Een ander deel, een groep van drieëndertig gezinnen – in totaal honderdnegenenzeventig mensen – bestaande uit vijftig mannen, achtenveertig vrouwen en eenentachtig kinderen, vertrok vanuit Tugu op 5 april 1963 per schip naar de plantage Slootwijk in Suriname. Die plantage werd alras tot ‘*Toegoe Kondre*’ omgedoopt (*Afb. 20*). De Nederlandse regering kocht in 1963 de voormalige suikerplantage Slootwijk waar de Tugunezen een nieuw bestaan konden opbouwen. Baay vermeldt als saillant detail dat de verkoper van de plantage de Nederlandse Handels Maatschappij was, die ook de eerste Javaanse contractarbeiders ooit naar Suriname haalde⁷⁹.

Aanvankelijk waren de mensen enthousiast over deze plek, getuige ook krantenberichten in Suriname en in Nederland⁸⁰. De toenmalige minister van Binnenlandse Zaken zond zelfs afschriften van die positieve krantenberichten over de migratie van de Tugu-gemeenschap aan de minister-president, de Ministerraad en het Kabinet van de Koningin.

Afb. 18. 1962-1963 Tugu-gemeenschap in 'Pieterberg' te Westerbork. ⁸¹

Afb. 19. Bezoek Koningin Juliana aan 'Pieterberg' te Wezep in 1962-1963.⁸²

Uit het ambtelijk dossier blijkt dat de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken ook verzoeken ontving van uit Tugu afkomstige mensen die in Hollandia woonden, om herenigd te worden met hun familie in Suriname. Daarop werd evenwel niet positief beschikt⁸³.

Uiteindelijk liep de migratie naar Suriname uit in een teleurstelling en een mislukking. Na een aantal misoogsten kwam de Tugu-gemeenschap tot de conclusie dat de mensen wilden vertrekken. Men bleek niet in staat te zijn om er een bestaan op te bouwen omdat men er niet onder ideale omstandigheden leefde. Er ontstonden ook communicatieproblemen met de andere plantagebewoners, mede omdat ze elkaars taal niet spraken. Er ontstond zelfs enige rivaliteit met de andere bewoners van de plantage. Een beroepssergeant van de *Troepenmacht in Suriname* (TRIS) maakte in zijn persoonlijk dagboek melding van overmatig drankgebruik onder de bevolking uit Tugu⁸⁴, hetgeen een opmerkelijke constatering is, gezien het feit dat Pouwer over de gemeenschap in Hollandia ook al constateerde dat overmatig drankgebruik 'niet als "fout" werd beschouwd'⁸⁵.

Ondanks dat zij meermalen aangaven naar Nederland te willen vertrekken, heeft het nog tot 1967 geduurd voor dat de Nederlandse regering uiteindelijk besloot om de families naar Nederland te repatriëren. Uit ambtelijke stukken blijkt immers dat de Nederlandse regering uitging van een overeenkomst met de Surinaamse regering op grond waarvan de Tugu-gemeenschap zich verplicht had om 'tenminste 5 jaren als landbouwers in gesloten verband bijeen te blijven'.

De gemeenschap heeft het verblijf in Suriname beleefd als een manier waarop de Nederlandse overheid probeerde van hen af te komen; een gevoel dat werd versterkt door de houding van de betrokken ambtenaren van de Nederlandse regering. In een nota aan de staatssecretaris van Binnenlandse zaken kan daarvoor zelfs enige bevestiging worden gevonden. Bij die nota waren bezoekverslagen van 3 en 14 mei 1963 gevoegd van de heren Kloeth en Duyverman, leden van de Commissie van Advies⁸⁶.

Over de vestiging van de Tugu-gemeenschap op Slootwijk werd door de Commissie van Advies geconcludeerd dat in de financiële overeenkomst tussen de Coöperatieve landbouwvereniging Toegoe-Slootwijk en de Nederlandse regering 'zoveel mogelijk waarborgen moeten worden opgenomen dat dit project niet mislukt'. De staatssecretaris schrijft daarbij in de marge op 12 juli: 'inderdaad'.

Afb. 20. Openbare lagere school op Slootwijk met kinderen uit Tugu (1963-1967).⁸⁷

Er was dus aan de gemeenschap een geldlening verstrekt voor de agrarische ontwikkeling van de plantage en de teelt van koffie, cacao, citrus en rijst. Die lening moest de gemeenschap terugbetalen met de opbrengsten van de plantage. De bezoeksverslagen roepen welhaast een beeld op van negentiende-eeuwse planterspolitiek in Nederlands-Indië in plaats van een postkoloniaal overheidsbeleid. Wij spreken hier niettemin over het jaar 1963!

Uit de nota aan de staatssecretaris kan voorts worden afgeleid dat de gemeenschap het verblijf waarschijnlijk als een tijdelijk verblijf beleefde, terwijl de Nederlandse regering duidelijk het opzetten van een permanente landbouwplantage voor ogen had voor de productie van cultuurgewassen. Weliswaar waren de leden van de gemeenschap geen slaven maar vrije mensen, maar de wijze waarop in de stukken over hen wordt gesproken, geeft te denken. Ter illustratie dient het volgende citaat uit de bezoeksverslagen van de rapporteurs:

‘Rapporteurs gingen dan ook van de aanvang af uit van de veronderstelling onder de Toegoenezen de drang te zullen ontmoeten zich zo spoedig en zo volledig mogelijk in te werken in de op Slootwijk voor hen geprojecteerde cultures, teneinde zich tevens zo snel mogelijk financieel onafhankelijk te maken. Alhoewel een aanvankelijke traagheid door gewenning aannemelijk is, menen de Rapporteurs toch met een zekere ongerustheid te moeten constateren, dat elke dag een duidelijke toename betekent van de lening welke hun is toegekend door de Nederlandse Regering; nog te zeer heerst op Slootwijk een “vacantiestemming”’.

Kortom, er moest doortastend worden aangepakt om van de plantage Slootwijk een succes te maken. Toch waren er ook bij de rapporteurs twijfels. Daarover schreven zij in hun *Rapport Commissie van Advies inzake bezoek aan de Toegoenese vestiging Slootwijk* van 14 mei 1963:

‘Het gevaar is voorts niet ondenkbaar, dat de gemeenschap door veelvuldig bezoek van buitenstaanders in zichzelf verdeeld

zal geraken door het oor te lenen aan onjuiste berichtgeving, wellicht zelfs bewust verkeerdere influisteringen. De gemeenschap zal nog geruime tijd nodig hebben om zichzelf te consolideren; daarnaast zal het niet geringe tijd en moeite kosten om voor zichzelf als geheel een aanvaardbare plaats te vinden in de Surinaamse samenleving. Zij zal dus moeten worden beschermd, zolang zij in- en extern te zwak is.’⁸⁸

Alle inspanningen ten spijt is de vestiging van de Tugu-gemeenschap op plantage Slootwijk onsuccesvol geweest. De bewoners werden uiteindelijk naar Nederland gemigreerd, opnieuw met steun van de Nederlandse regering. Een dankdienst, gehouden op 12 augustus 1967 in Slootwijk, markeerde het einde van het verblijf de gemeenschap uit Tugu in Suriname. Eenmaal In Nederland aangekomen, vonden de gezinnen verspreid door het gehele land huisvesting.

11. DEPOK

De oorspronkelijke christenbevolking van Depok bestond uit Mardijkers en werd als zodanig veelal in één adem genoemd met de bewoners van het nabij gelegen Tugu. Volgens De Haan spraken de vrijgemaakte christenslaven van Depok in de achttiende eeuw volstrekt geen Portugees, maar Maleis en Hollands. Desalniettemin werden zij, evenals de christenbevolking van Tugu, ook wel *Portugezen* genoemd⁸⁹. Ook Suratminto verwijst naar de Depokkers als Mardijkers, maar dan in de strikte betekenis van het woord, namelijk als vrijgemaakte christenslaven, hetgeen ze immers onbetwist waren. Hij gebruikt de term Mardijker terecht niet als etnische of culturele aanduiding van de Depokkers, want de juistheid daarvan kan worden betwijfeld⁹⁰. Depok kent immers een wezenlijk andere ontstaansgeschiedenis dan Tugu, ofschoon in de VOC-tijd zowel Depok als Tugu formeel werden beschouwd als Mardijkergemeenschappen.

Uit Depok zijn geen pre-koloniale artefacten bekend die duiden op eerdere bewoning, zoals dat in Tugu wel het geval is. Desondanks kan niet worden uitgesloten dat er een eerdere pre-koloniale bewoning is geweest. Het woord *kedepokan* betekent in het Sundanees geïsoleerde verblijfplaats en is de vermoedelijke oorsprong van de naam Depok. Het lijkt bovendien een indicatie van eerdere bewoning te zijn. Op het land liggen bovendien een aantal zoetwaterbronnen en meertjes die mogelijk in de hindoe-tijd heilige plaatsen zijn geweest. Er zijn geen artefacten bekend die daaraan herinneren. Wel is bekend dat de oorspronkelijke begraafplaats van Depok in de zeventiende, achttiende en het eerste kwart van de negentiende eeuw in de nabijheid lag van een waterbron, genaamd *Pancoran Mas*. Vlakbij lag een meertje, genaamd *Situ Pitara*, dat naar verluidt ooit een hindoeïstisch heiligdom was. Daarom mocht er niet in worden gevist of gezwommen.

De stichter van Depok, Cornelis Chastelein, schrijft zelf onderzoek te hebben gedaan naar de vraag of de islamitische opgezetenen rechten op het land konden doen gelden en hij schrijft zelfs navraag te hebben

gedaan of er onder de toenmalige opgezetenen mensen waren wier voorouders gevlucht waren tijdens het oorlogsgeweld en de belegeringen van Jayacatra door Jan Pieterszoon Coen in 1619, en die hun eigendomsrechten weer uitoefenden. Hij concludeert dat dit niet het geval is en dat er geen oorspronkelijke bewoners zijn teruggekeerd. Over de mensen die zich na de overwinning van de Hollanders op de Bantammers in de ommelanden hebben gevestigd, schrijft hij:

‘daar op sig niet anders ophoudende als eenig schuijm en ander samengerot volk zowel Bantammers als andere Oosterse Javanen die haar daar so stilswijgende bedektelijk ingedrongen en van tijd tot tijd in kleen getal op ter needer geset hebben, waardoor deselve wederom een weinig zijn bevolkt geworden’.

Voor de regering in Batavia waren de bevindingen van Chastelein een reden om op 31 december 1748 aan de Bewindhebbers van de VOC te berichten dat de ommelanden van Batavia destijds ‘sijn afgestaan door hunne eigenaars’⁹¹.

De oorsprong van Depok is verbonden aan de stichter van deze gemeenschap van vrijgemaakte christenslaven, Cornelis Chastelein. Hij werd op 10 augustus 1657 te Amsterdam geboren in een koopmansgezin dat woonde aan het Rokin. In 1675, toen hij zeventien jaar oud was, vertrok hij naar Batavia waar hij in dienst trad van de VOC en daar carrière maakte⁹². Van 1691 tot 1704 verwierf Cornelis Chastelein diverse stukken land in de omgeving van Batavia die woest, onontgonnen en vrijwel onbewoond waren. Daaruit vormde hij onder meer een landgoed, samengesteld uit vijf percelen, dat de naam kreeg van een van deze percelen: Depok. Het land Depok lag circa vijfendertig kilometer ten zuiden van Batavia en voor zichzelf liet Chastelein er een van hout opgetrokken woning bouwen⁹³.

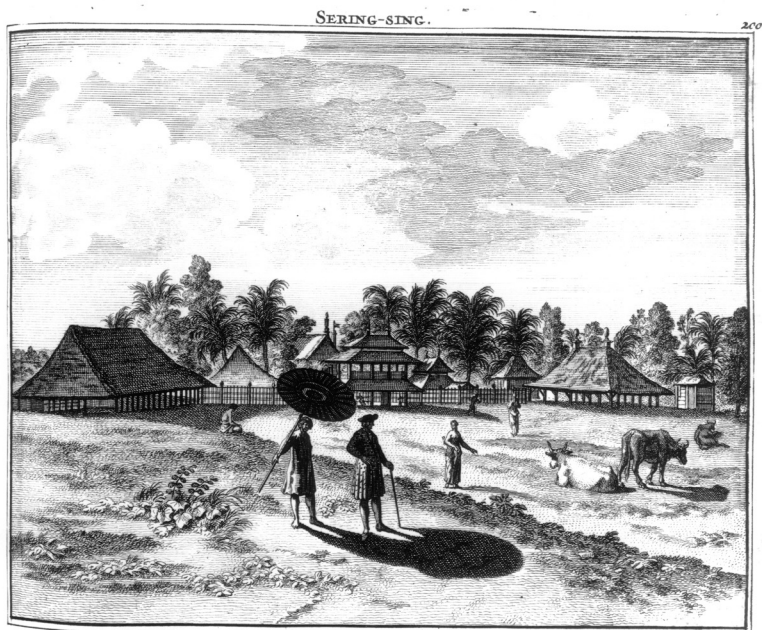
Chastelein kocht in 1695 het land Seringsing (thans Lenteng Agung genaamd) dat circa vijfentwintig kilometer ten zuiden van Batavia lag en waar hij eveneens een buitenverblijf voor zichzelf liet bouwen, geheel van teakhout (*Afb. 21*). Ook bezat hij een huis aan de Kali Besar

in Batavia naast dat van Abraham Douglas, die destijds ook lid was van de Raad van Indië²⁴. Tot slot bezat hij nog een logement in het Kasteel Batavia.

Voorts kocht hij een stuk grond dat hij de naam Weltevreden gaf en waar hij een groot stenen buitenverblijf liet bouwen dat later als buitenverblijf van de Gouverneurs-Generaal zou dienen, nadat Van Swoll en Van der Parra het geheel hadden laten verbouwen. Het is niet algemeen bekend dat Cornelis Chastelein de oorspronkelijke stichter van dit landgoed was. Het landgoed Weltevreden is namelijk vooral bekend geworden door de fraaie gravures die Johannes Rach ervan maakte in de tijd dat Weltevreden werd bewoond door Gouverneur-Generaal Van der Parra (*Afb. 24*).

Tussen 1693 en 1697 heeft Chastelein slaven naar Batavia heeft gehaald die hij heeft ingezet voor de bouw van zijn buitenverblijven en voor het aanleggen van suikerrietvelden, tuinen en sawa's. Deze slaven werden de eerste bewoners van Depok, aan wie Chastelein na zijn dood in 1714 het land Depok in gemeenschappelijk eigendom naliet. Cornelis Chastelein heeft in zijn testament nauwgezet beschreven onder welke condities zijn slaven na zijn dood hun vrijheid kregen. Aan zijn christenslaven die op Depok woonden, honderdvijftig in getal, liet hij het land Depok na in gemeenschappelijk eigendom en al zijn slaven, ongeacht of zij christen of islamiet waren, verkregen zonder onderscheid hun vrijheid.

De meeste slaven kwamen uit Bali, echter sommigen kwamen ook van elders. Uit hun namen blijkt dat zij kwamen uit Bengalen, de Coromandelkust, Surabaya, Bali, en Makassar. Diegenen die als '*van Batavia*' te boek stonden waren dus geen Javaan maar aangekocht in Batavia of aldaar uit geïmporteerde slaven geboren. De verwijzing naar Surabaya doet een soortgelijke afstamming vermoeden omdat Javanen doorgaans niet tot slaaf werden gemaakt. De vrijgemaakte slaven waren de stamhouders van de bewoners van het huidige Depok.

Afb. 21. Cornelis Chastelein op zijn buitenverblijf Seringsing; tekening door

Cornelis de Bruijn, 1706.

Bron: Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.⁹⁵

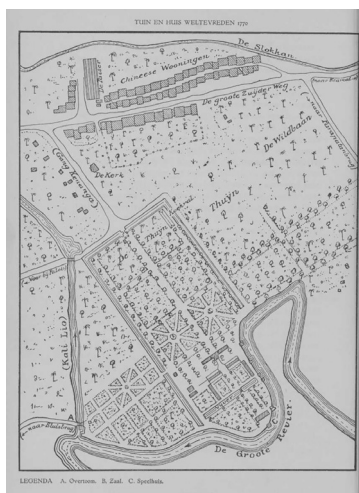
De vrijmaking van slaven was niet bijzonder en gebeurde veelvuldig in die tijd. Zodra vrijgemaakte slaven hun vrijheid verkregen, voelden zij zich vaak zozeer verwant met Europeanen dat zij geregeld ophielden met werken en hun leven in enige ledigheid doorbrachten. Nadat hun vermogen opgesoupeerd was, vervielen de meesten in diepe armoede en werden zij paria's van de koloniale samenleving. Om een dergelijk verval te voorkomen, had Chastelein in zijn testament nauwgezette voorwaarden verbonden aan de vrijmaking van zijn christenslaven. Hij wilde namelijk waarborgen dat zijn landbouwkolonie een lang leven beschoren was en ook wilde hij de levensomstandigheden van de mensen verbeteren. Daarom heeft hij aan zijn testament een *Nadere Dispositie* toegevoegd, waarin hij gedetailleerd beschrijft volgens welke leefregels zijn vrijgemaakte christenslaven op Depok moesten leven.

De stichting van Depok betekende dat ook moest worden bepaald welke rechten de mensen verkregen. Chastelein doet dat door uitvoerig te beschrijven wanneer men zich als deelgerechtigde van Depok mocht beschouwen. De status van deelgerechtigde kwam uitsluitend toe aan de vrijgemaakte lijfeigenen, zowel mannen als vrouwen, en hun nakomelingen. Verder was een voorwaarde dat zij christen moesten zijn en dat zij zich uiterlijk binnen drie jaar na het overlijden van Chastelein, op Depok zouden moeten vestigen.

Het christendom was een hoeksteen van Chasteleins ideeën over de landbouwsamenleving die hij voor ogen had. Zijn slaven, die hij telkens aanduidt als '*mijne Christen lijffeygenen*', zijn hiervan het bewijs. In zijn geschriften maar ook in zijn testament heeft hij duidelijk aangegeven waarom hij zo'n belang hechtte aan het christendom. Als overtuigd en gelovig christen bood deze godsdienst hem inspiratie en morele kracht en door zijn slaven daarvan deelgenoot te maken, voldeed hij naar eigen zeggen aan zijn christenplicht. Daarnaast was de christelijke moraal volgens hem de enig juiste manier om een gemeenschap in het gareel te krijgen en te houden. Overigens werd door uitbreiding van het protestantisme ook de invloedssfeer van de VOC op Java vergroot en werd het Nederlands gezag op Java versterkt.

Na het overlijden van Cornelis Chastelein waren de vrijgemaakte christenslaven in de geïsoleerde landbouwgemeenschap Depok min of meer op zichzelf aangewezen. Zij bezaten goede landbouwgronden en een grote veestapel dus zij konden goed in hun levensonderhoud voorzien. Maar het was voor hen niet gemakkelijk om Depok zelf te besturen en te leven volgens de leefregels die Cornelis Chastelein hen had meegegeven. Depok lag op enige afstand van Batavia en Chastelein meende dat men niet van de Depokkers kon verwachten dat ze iedere zondag hun land moesten verlaten om in Batavia naar de Portugese Buitenkerk te gaan. Ze zouden volgens hem het Portugees niet eens verstaan en bovendien vertrouwde hij het niet als de lokale islamitische opgezetenen op het land zouden achterblijven. Daarom verzocht hij de predikanten in Batavia om een of tweemaal per jaar een Maleis sprekende predikant naar Depok te sturen. Jaarlijks werd Depok daarom bezocht door een

predikant uit Batavia die kinderen doopte, huwelijk sloot, zieken en bejaarden bezocht en zo nodig begrafenissen verzorgde. Maar uit de bronnen blijkt dat de Depokse gemeenschap in de eerste honderd jaar van zijn bestaan, niettemin in armoede en moreel verval raakte.

Afb. 22 en 23. Kaart van het landgoed Weltevreden waarop de kerk van Chastelein is ingetekend. Links een overdruk en rechts het origineel.⁹⁶

Tot omstreeks 1800 gingen de Depokkers geregeld naar het kerkje dat Chastelein ooit liet bouwen op zijn landgoed Weltevreden (*Afb. 22 en 23*). Teisseire schrijft daarover:

‘Een klein Kerkje staat buiten den omtrek der hofstede, waar om de drie maanden eens door een’ leeraar van de Gereformeerde Gemeente in de Maleidsche taal gepredikt, en het H. Avondmaal bediend wordt voor een klein aantal van de daar omstreeks wonende inlandsche Christenen, en voor die, welke op het land Depok, welk omtrent zes uren gaans van daar ligt, woonen. Nevens het kerkje is een marktplek, dat sterk bebouwd en wel bebouwd is, alwaar Maandags en Vrijdags markt gehouden wordt; het huis van dit Land Goed, zo wel als het

vermelde Kerkje, is aangelegd door wijlen den Heer Raad van Nederlands India Castelein.’⁹⁷

Voor de avondmaalsviering waren zij op dat kerkje aangewezen maar voor het dopen van kinderen moesten zij naar de Portugese Buitenkerk in Batavia. Een eerste houten kerkje werd weliswaar omstreeks 1770 in Depok gebouwd maar dat was al in 1792 tot een ruïne vervallen. De Bataviase predikanten luidden daarom de noodklok. De Depokkers hadden geestelijke hulp nodig. In 1814 werd voor het eerst permanent een Europese predikant-zending in Depok aangesteld en vanaf die tijd bloeit de christengemeenschap geleidelijk aan op. Tussen 1827 en 1823 werd een tweede kerkje gebouwd maar ook dat raakte in verval en was in 1836 nog slechts een ruïne. Er werd vervolgens een derde, stenen kerkje met een pastorie gebouwd. Nog altijd staan die kerk en pastorie op dezelfde plaats. De pastorie dient tegenwoordig als kantoor van De Stichting Cornelis Chastelein (Yayasan Lembaga Cornelis Chastelein YLCC) die het beheer voert over Chasteleins nalatenschap. De kerk is door de jaren heen geregeld gerenoveerd.

Afb. 24. Het buitenverblijf Weltevreden, gesticht door Cornelis Chastelein; tekening door Johannes Rach 1770.⁹⁸

Aan het einde van de negentiende eeuw lezen we in doop- en trouwarchieven dat de afstammelingen van de vrijgemaakte Depokse christenslaven te groeperen zijn in steeds terugkerende familienamen. Die twaalf familienamen zijn: Bacas, Isakh, Jacob, Jonathans, Joseph, Laurens, Leander, Loen, Samuel, Soedira, Tholense en Zadokh, welke laatste naam inmiddels is uitgestorven.

In zijn testament, waarin Chastelein veel namen van zijn slaven noemt, komen die namen niet voor met uitzondering van de familienaam Soedira. De meeste vrijgemaakte slaven die erin worden genoemd, werden aangeduid met hun voornaam en een achtervoegsel dat verwijst naar de plaats waar ze vandaan kwamen. Voorbeelden zijn: Floriaan van Bengalie, Willem van Makassar, Cecilia van Batavia, Neetje van Soerabaya, Joseph van de Cust en Simon van Bali. Uit het testament blijkt dat de eerste Depokkers dus niet de familienamen hadden die tegenwoordig worden beschouwd als de genealogische nazaten van de honderdvijftig vrijgemaakte christenslaven, met één uitzondering, namelijk de familienaam Soedira. Een timmerman, genaamd Elias Soedira, wordt in het testament genoemd en Soedira is daarmee de oudste een meest oorspronkelijke familienaam op Depok.

Vanwege Chasteleins voorschrift aan zijn volk om zich niet in te laten met buitenstaanders, hebben aanvankelijk huwelijken binnen de oorspronkelijke gemeenschap plaatsgevonden. Dat zou kunnen verklaren waarom dit in de loop van de jaren heeft geleid tot een convergentie naar een beperkt aantal familienamen. Het aantal van twaalf moet in dat geval als zuiver toeval worden beschouwd. Hoe het ook zij, de twaalf familienamen worden tot op de dag van vandaag nog beschouwd als de namen van families wier genealogische herkomst rechtstreeks terug te voeren is naar de oorspronkelijke honderdvijftig vrijgemaakte christenslaven, die eerste inwoners en eigenaren waren van Depok.

In zijn testament schenkt Chastelein vijf percelen land aan zijn vrijgemaakte lijfeigenen die met name genoemd worden: Depok, Mampang, Karang Anjer (thans Cinere genaamd) en twee naamloze percelen grond die aan de oostzijde van de rivier de Ciliwung lagen. Gezamenlijk worden al deze percelen steeds aangeduid met Depok, de naam van het

voornaamste perceel waarop tevens een dorp was gebouwd en waar zij woonden. Met deze nalatenschap deed Cornelis Chastelein precies wat hij in zijn eerdere geschriften propageerde om de kolonie tot bloei te brengen. Hij stelde landerijen in de Bataviase ommelanden beschikbaar aan de inlandse bevolking om het land in cultuur te brengen. Ook had hij in zijn geschriften gepleit voor de oprichting van negorijen waar de lokale bevolking, verdeeld naar nationaliteit, culturele achtergrond en geloofsovertuiging, zich in de ommelanden zou moeten vestigen. Zulke negorijen of desa's (dorpjes) waren overal op het land Depok aanwezig. Zijn '*Christenbevolkinge*' van vrijgemaakte slaven woonde op het onderdeel van de landerijen dat van oorsprong de naam Depok droeg. De lokale, voornamelijk islamitische bewoners die het land bewerkten, leefden her en der verspreid over de rest van het land in kleinere desa's. De landerijen van Depok zijn dus weldoordacht opgezet en door gebruik te maken van natuurlijke buffers, zoals rivieren, heuvels en bossages, kon de gehele bevolking er betrekkelijk beschermd en ongestoord leven in een eenheid van verscheidenheid.

Het belangrijkste kenmerk van de landbouwgemeenschap te Depok was dat de vrijgemaakte christenslaven het land in gemeenschappelijk eigendom bezaten en er zelf het bestuur over voerden. Daarmee voegde Chastelein de daad bij het woord. Hij had immers steeds bepleit dat Java pas werkelijk een stabiele en welvarende kolonie zou worden als de bevolking minder gekneveld zou worden en op de terreinen van bestuur en ordehandhaving in volledige vrijheid en autonomie een eigen bestaan zou kunnen opbouwen. Als men bedenkt dat de slavernij in Indië pas formeel op 1 januari 1860 werd afgeschaft, mag deze constructie voor het begin van de achttiende eeuw met recht als vrijzinnig worden beschouwd.

Voordat in de tweede helft van de twintigste eeuw de verstedelijking om zich heen greep, lag het dorp Depok (thans *Depok Lama*), omringd door groene bamboebossen, vruchttuinen en sawa's, op het land Depok. In de achttiende en negentiende eeuw lag Depok nog vrij geïsoleerd maar met de komst van de spoorweg Batavia-Buitenzorg, die in het laatste kwart van de negentiende eeuw over het land Depok werd aangelegd,

werd het land ontsloten waardoor het een aantrekkelijke forensenplaats werd voor mensen die in het warme en steeds drukker wordende Batavia werkten. Het land was in gemeenschappelijk eigendom van de nazaten van de vrijgemaakte christenslaven maar werd vooral bewerkt en onderhouden door de lokale bevolking die in desa's op het land woonde. In de negentiende eeuw ontstond overigens ook geleidelijk aan particulier landbezit onder de Depokse gemeenschap.

Over de inrichting van het land Depok had Chastelein zijn wensen en ideeën nauwkeurig in zijn testament beschreven. Op het land bevond zich al in 1714 een '*leem off pannebakkerij*' die nog tot het midden van de vorige eeuw in Depok heeft bestaan. Hij bepaalde voorts waar hij een koeienstal wilde laten bouwen ten behoeve van de aan de Depokkers nagelaten koeien die op Seringsing graasden. Ook schonk hij hen het vee dat op Depok verbleef, tezamen met alle aanwezige landbouwgereedschappen. Een landbouwkolonie zonder vee is immers niet compleet. Koeien waren bovendien bij uitstek geschikt om het land mee te bewerken.

Aan de toekomstige eigenaars van Depok bood hij bovendien het bezit aan van het overvloedige vee van zijn zoon Anthony. Dat vee graasde op Noordwijk (nabij Batavia) en in het geval er niet genoeg voedsel was op Noordwijk konden de Depokkers het vee krijgen. Het vee moest onder de bevolking worden verdeeld en iedere man die ermee kon omgaan kreeg een paar ploegossen of buffels. Indien iemand bij die verdeling te kort zou komen dan zou hij als compensatie 15 rijksdaalders krijgen. Ook het overige vee werd aan de Depokkers nagelaten. Van de kleine koeien die niet voor de ploeg gespannen konden worden mochten zij, mits er voldoende overbleven, maandelijks of om de veertien dagen een of twee slachten ten behoeve van de gehele bevolking. De buffels die sterk genoeg waren om op het land te werken mochten echter niet geslacht worden. Ook mochten de Depokkers hun buffels niet verkopen want daar zou de landbouw immers onder lijden en dat zou honger voor de bevolking betekenen. Er moesten daarom naar zijn oordeel volwassen mannen worden aangewezen om de kuddes zowel overdag als 's nachts te bewaken. Bovendien adviseerde hij om

het vee als een kudde te weiden en niet verspreid over het land los te laten lopen.

Het bestuur van Depok werd samengesteld uit de vrijgemaakte christenslaven en bestond uit een hoofd en zeven raadsleden. Zij kregen van Cornelis Chastelein zowel een bestuurlijke als een justitiële taak. Bij meerderheid van stemmen moest het bestuur beslissen over alle huishoudelijke zaken en als arbiter optreden in geschillen tussen de bewoners van het land, dus ook geschillen met of tussen islamitische opgezetenen. Daarmee zou de bevolking volgens Chastelein beter af zijn dan met een Officier van Justitie en de rechtbanken in Batavia. Wat hieruit afgeleid kan worden is dat, sinds Chastelein in 1705 de justitiële misstanden in de Bataviase ommelanden aan de kaak stelde, daarin in 1714 nog niets veranderd was. Hij voelde zich daarom genooddaakt om zijn volk daartegen in bescherming te nemen door een bestuursvorm naar eigen inzicht in te voeren. De boetes die het bestuur mocht opleggen voor het zondigen tegen de leefregels, moesten betaald worden aan het hoofd van Depok die ze vervolgens weer als vergoeding moest doorgeven aan Bapprima van Bali. Deze Bapprima, die na zijn christelijke doop Lucas werd genoemd, was door Chastelein als leraar en godsdienstig leider aangesteld omdat hij Maleis kon lezen en schrijven. Iedere zondagmorgen moest hij de tien geboden, de twaalf artikelen des geloofs en de christelijke gebeden voorlezen. Bapprima moest tweemaal per week de kinderen van Depok godsdienstles geven.

De Depokse christengemeenschap heeft sinds 28 juni 1714 meer dan drie bewogen eeuwen beleefd die inmiddels in meerdere publicaties zijn beschreven⁹⁹.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, was Depok uitgegroeid tot een welvarende gemeenschap van ruim vijfduizend inwoners. De christelijke bevolking van Depok, met een duidelijk Nederlands georiënteerd karakter, leefde er in betrekkelijke rust te midden van hun sawa's, klappertuinen, bamboebossen en vruchttuinen. Deze *orang Depok asli* of rechtstreekse nazaten van de lijfeigenen die Chastelein hun vrijheid had geschonken, woonden nog altijd hoofdzakelijk in het centrale dorp Depok.

De betrekkelijke rust op Depok werd ruw verstoord toen op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid van Indonesië werd geproclameerd. Dat ging gepaard met gewelddadigheden waarbij veel christen-Depokkers het leven lieten. Na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië was het afgelopen met de zelfstandige status en de autonomie die Depok sinds 1714 had gekend.

Veel Depokkers, vooral degenen die eerder de gelijkgestelde-status hadden verkregen, vertrokken vervolgens naar het buitenland. De meeste van hen vertrokken naar Nederland. Het grootste gedeelte van de bevolking bleef niettemin in Depok wonen. Op 4 augustus 1952 werd Depok als zelfstandige gemeenschap formeel door de Indonesische regering opgeheven en werd het een gemeente van de nieuwe Republiek Indonesië.

De Depokkers die op hun land bleven wonen, mochten een deel van hun privébezit behouden maar het merendeel van zowel particuliere landerijen als de gemeenschappelijke sawa's, akkers en bossen die de Depokkers bezaten, werd genationaliseerd tegen een financiële vergoeding. De Indonesische regering gaf vervolgens aan de Depokse gemeenschap enkele percelen grond en enkele gebouwen terug als gemeenschappelijk bezit, waaronder de protestantse kerk, de pastorie, het kerkhof, de Depokse school, het Gemeentebestuur en het terrein dat thans een voetbalveld is. Er werd een stichting opgericht als gemeenschapsorganisatie, de Yayasan Lembaga Cornelis Chastelein, om deze restanten van het voormalige land Depok te beheren en te zorgen voor onderwijs, armenzorg en geestelijke verzorging voor de Depokse christengemeenschap. Dat is tot op de dag van vandaag nog steeds het geval.

12. WAREN DE DEPOKKERS EVENZEER MARDIJKERS ALS DE TUGUNEZEN?

De volkstelling van 1930 is volgens Nas en Grijs de laatste bron met gedetailleerde officiële data over de etnische samenstelling van de bevolking van Batavia¹⁰⁰. Daarin worden de inwoners van Tugu en Depok als een gezamenlijke bevolkingsgroep van inlandse christenen genoemd, bestaande uit 998 mensen, deel uitmakend van een bevolking van Batavia van 778.953 inwoners, ongeveer de helft van de inwoners van Groot Jakarta.

De christenen van Tugu en Depok vielen in de VOC-tijd formeel onder de reglementering voor Mardijkers en daarna werden ze als inlandse christenen met een overeenkomstige oorsprong beschouwd. In de VOC-tijd voldeden zij aan de vier basiskenmerken van Mardijkers. Zij waren in oorsprong Aziaten, hoewel etnisch van uiteenlopende afstamming. Zijzelf of hun voorouders kenden een verleden van onvrijheid in krijgsgevangenschap of slavernij. Hun invrijheidstelling, of die van hun voorouders, was op de een of andere wijze nauw verbonden aan hun dienstverlening aan het heersende gezag (zowel Nederlands als Portugees). Zijzelf of hun voorouders waren slaaf van een Europese eigenaar, dan wel in vrijheid gestelde krijgsgevangenen. Tot slot waren zij allen tot het christendom bekeerd (katholiek, dan wel protestant) als onderdeel van, of voorafgaand aan hun invrijheidstelling.

Een nadere beschouwing leert evenwel dat de vrijgemaakte Depokse christenslaven en hun nazaten, een volstrekt andere oorsprong hadden dan de Mardijkers van Tugu en er wel degelijk van verschilden. De Depokkers kenden geen Portugees invloeden en hebben het creools Portugees nooit gesproken, hetgeen een van de belangrijkste kenmerken was van de Mardijkers uit Tugu.

De Depokse vrijgemaakte christenslaven waren blijkens hun namen, genoemd in het testament van Chastelein, deels afkomstig uit dezelfde regio's als waar de inwoners van Tugu oorspronkelijk vandaan kwamen,

namelijk van de Indiase Coromandelkust, Bengalen, Makassar en Batavia. Maar in tegenstelling tot de Tugunezen, kwam het merendeel uit Bali en waren er in oorsprong geen mensen afkomstig uit de Molukken.

Verder blijkt dat Chastelein zijn slaven niet in vrijheid stelde als dank voor bewezen diensten of omdat ze voor hem niet meer tot nut waren. Weliswaar heeft hij ze als werkkrachten ingezet op zijn landerijen, maar veel belangrijker was dat hij met zijn mensen een vooropgezet plan had. Hij wilde hen namelijk een modelgemeenschap laten opbouwen volgens zijn eigen denkbeelden, als sociaal experiment waarmee hij zijn denkbeelden over de ontwikkeling van de kolonie in praktijk bracht. Dat is een wezenlijk andere context voor invrijheidstelling en vestiging dan die waaruit de Mardijkers van Tugu zijn ontstaan.

Overigens kan men zich afvragen of Cornelis Chastelein ooit de intentie heeft gehad om zijn vrijgemaakte slaven te laten behoren tot de bevolkingsgroep der Mardijkers. Uit zijn geschriften blijkt namelijk zijn geringschattende opvatting over die Mardijkers¹⁰¹. Hij was van hun klederdracht niet erg onder de indruk en vond het pure verwaandheid, getuige zijn cynische beschrijving daarvan:

‘Met een bespottelijke Portugeesche verwaantheid quansuijs als wij koussen, off schoenen, met een kale duurlugtige rok daar gemeenlijk de flenters bij hangen en haar pikswart tronie en poten so aardig bij afsteeken, en parreeren als quacksalvers aap die met sijn beste pakje opgeschikt is, latende haar egter niet minder voorstaan als ons gelijke te weesen’.

In tegenstelling tot Chinezen en andere Aziaten waren ze volgens hem bovendien:

‘van sulken slegten sorteering (...) datse heel wijnig, ik mag wel seggen gansch geen nut de colonie toebrengen’.

Over hun kerstening schrijft hij voorts:

‘ik ben nooyt vreemt van dat gevoelen geweest dat men de religie met een goede contcienie en oogmerk ook wel op een politijcqe leest schoeijen en sigh van bedienen mag, soals omtrent mijne voornaamste lijfeigenen hebben gepractiseerd met haar te animeeren en te lijden tot het christendom, en door de onderwijsinge van leermeesteren op mijne part. kosten dat al een mooijsuijver bedraagt, haar daarin over te brengen, daar ik booven de pligt van een Christen nog bij profiteeren, dat sij en de mahomethanen die meest alle onse slaaven bederven en aan haar snoer houden nu een innerlijke bedekte afkeer van malkanderen hebben en voelen, dog de heersende religie niet publiq in gem. mijn volk durvende offenseeren ik op deselve vrij wat beeter staat maken mag, en ook gediend ben gelijk ieder een siet en bekennen moet.’

Chastelein zegt dus er geen moeite mee te hebben als met de verbreiding van het christendom tevens een politiek doel wordt gediend. Als door kerstening van inlanders tevens de politieke belangen van de Compagnie konden worden gediend, dan sloeg men twee vliegen in een klap. Om echter te voorkomen dat zijn vrijgemaakte slaven zich net zo zouden gaan gedragen als de door hem niet bijzonder gewaardeerde Mardijkers in Batavia, nam hij in zijn testament en de daarbij behorende *Nadere dispositie* strikte leefregels op als voorschriften. Hoewel zijn vrijgemaakte slaven formeel het predicaat Mardijker kregen na hun vrijmaking, was het uitdrukkelijk zijn bedoeling om ze tot een ander-soortige levenswijze aan te sporen.

Veel Mardijkers uit Tugu hadden een militair verleden, hetzij als vrijgemaakte krijgsgevangenen, hetzij als militairen in dienst van de Compagnie, zoals de Papangers en andere Mardijkerregimenten. Volstrekt afwezig in de Depokse gemeenschap zijn niet alleen de Portugese invloeden, maar ook militaire connecties en de plicht tot militaire dienstverlening. Evenmin waren de Depokse christenen verbonden aan de Portugese Buitenkerk, ofschoon zij er noodgedwongen in de achttiende eeuw gebruik van moesten maken bij gebrek aan een eigen kerk.

De reglementering van de Mardijkers door het VOC-bestuur gold formeel ook voor de Depokkers maar had nauwelijks invloed op de autonome en geïsoleerde Depokse gemeenschap. Weliswaar werd die gemeenschap door de VOC als Mardijkergemeenschap beschouwd maar dat was slechts een administratieve constructie.

Depok was van oorsprong een vorm van particulier landbezit dat in gemeenschappelijk eigendom aan de vrijgemaakte slaven werd overgedragen, in combinatie met een vorm van zelfbestuur over de landerijen en de gemeenschap. Het was daarmee eeuwenlang zelfstandig en bestuurlijk autonoom. De inwoners van Tugu kenden daarentegen geen vorm van zelfbestuur en in Tugu bestond slechts op individuele basis particulier grondbezit. Tugu viel bovendien volledig onder het bestuur van de VOC-regering terwijl Depok meer het karakter had van een enclave.

In tegenstelling tot de christenen uit Depok waren lang niet alle inwoners van Tugu landeigenaar. Weliswaar hebben individuele Mardijkers soms een aanzienlijke welstand verworven, en daarmee ook particulier landbezit, maar dat is onvergelijkbaar met het in oorsprong communale landbezit van de Depokse gemeenschap, waar overigens in de negentiende en twintigste eeuw geleidelijk aan ook particulier landbezit en verschillen in welstand ontstonden. Dat proces van vorming van particulier landbezit op communale gronden is overigens niet goed te reconstrueren. Het vond vermoedelijk geleidelijk aan plaats sinds het midden van de negentiende eeuw, maar met instandhouding van de oorspronkelijke, communale en sociaaleconomische structuur van Depok.

De christenbevolking van Depok was vrijwel uitsluitend protestants en vooral onder de opgezetenen op het land Depok vond men islamieten. De Mardijkers die zich oorspronkelijk in Tugu vestigden, waren weliswaar ook grotendeels protestants, maar sommigen waren ook katholiek en anderen zelfs islamitisch.

Tot slot verschilden de tradities en culturele activiteiten tussen Depok en Tugu. Depok had geen muzikale traditie zoals de Keroncong Tugu. Verder kende Depok niet de typische tradities uit Tugu zoals Rabo-Rabo,

waarbij op nieuwjaarsdag huis-aan-huis bezoeken met keroncong muziek plaatsvinden, of de Mandi-Mandi, een lokaal festival op de eerste zondag van het nieuwe jaar. Tugu daarentegen, kent geen herinneringsdag ter ere van haar stichting, zoals de *Chasteleindag* of *Depokse dag* die de Depokkers sinds 1892 jaarlijks vieren op 28 juni, de dag waarop Cornelis Chastelein overleed.

Hoewel Cornelis Chastelein de instandhouding van de eigen traditionele en voornamelijk Balinese cultuur en tradities van zijn slaven bevorderde, onder meer door gamelanspellen aan hen na te laten en hen te stimuleren hun tradities in stand te houden, is daar nagenoeg niets van terecht gekomen. Oorspronkelijke culturele tradities hebben plaatsgemaakt voor een voornamelijk Europese traditie in Depok. Tugu is in dat opzicht veel meer een smeltkroes van Euraziatische cultuuraspecten geworden, wellicht ook omdat het geleidelijk aan integreerde in het uitbreidende Batavia.

Marzali meent dat de relatief geïsoleerde ligging van Depok in veel mindere mate tot vermenging van Depokkers met de bevolkingsgroepen uit Batavia of Buitenzorg leidde dan de vermenging tussen inwoners uit Tugu met die uit andere delen van Batavia¹⁰². Vanuit antropologisch perspectief kan bovendien worden vastgesteld dat de christenbevolking van Depok een sociale positie verwierf in de Nederlands-Indische samenleving die nagenoeg gelijk stond aan die van de Indo's of, door gelijkstelling, zelfs aan die van de Europeanen. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd een dergelijke gelijkstelling wettelijk geregeld en afgekondigd in het Staatsblad 'en in 1883 werd de eerste Depokker Staatsblad-Europeaan' volgens Groenenboer¹⁰³.

Uit de weinige prenten uit de negentiende eeuw van Depok, zien we overigens dat ook de christenen uit Depok zich in Europese stijl kleedden, zoals dat ook van de Mardijkers bekend is. Een ets van de kerk en de pastorie op Depok uit 1847 illustreert dit (*Afb.* 25). Op de ets is afgebeeld de christenbevolking die te kerke gaat met hoeden en gekleed in Europese stijl¹⁰⁴. De afbeelding vertoont enige analogie in kledinggevoonte met de Bataviase Mardijkers, en waarvan Nieuhof een echtpaar in 1682 portretteerde (*Afb.* 5).

Naarmate hun gemeenschap floreerde, vooral in de negentiende en twintigste eeuw, vereenzelvigden de Depokkers zich als trotse landeigenaren meer en meer met de Europeanen, hetgeen ook blijkt uit de talrijke gelijkstellingen die zij aanvroegen en verkregen¹⁰⁵. Dat verschijnsel zien we echter niet in Tugu, waar landbezit niet iets was waarop men zich op voorstond en waar de mensen meer behoorden tot de werkende klasse.

Afb. 25. Kerk en Pastorie te Depok, 1847. Uit: L.J. van Rhijn, Reis door den Indischen archipel ten behoeve van de evangelische zending, 1847.

Wellicht is juist die gelijkschakeling en vereenzelviging met de Europeanen mede een oorzaak geweest voor het feit dat juist Depok in de revolutietijd, voorafgaand aan de Indonesische onafhankelijkheid, in sterkere mate een doelwit werd dan Tugu. Immers hun sociale status was van een hogere orde dan die van de lokale autochtone bevolking die veelal islamitisch was (de *orang Kampung*) en het was dan ook beneden hun stand om met die lokale bevolking huwelijken aan te gaan. Ook hun opleidings- en ontwikkelingsniveau lag hoger dan dat van de gemiddelde inheemsen¹⁰⁶. Bovendien was die lokale bevolking, voor zover deze woonachtig was op het land Depok, veelal in dienst van de

christenbevolking in de huishoudens of om het land te bewerken. Ook in dat opzicht was het niet gebruikelijk dat er onderlinge huwelijksverbanden werden aangegaan. Echter nadrukkelijk moet worden vermeld dat de onderlinge relatie met de opgezetenen bijzonder harmonieus was en tot op de dag van vandaag nog steeds is. Onderlinge hulpvaardigheid maar ook wederzijds respect en erkenning van wederzijdse religieuze feestdagen, zoals het islamitische Idul Fitri (Suikerfeest) en het christelijke Kerstmis, kenmerken de onderlinge verhoudingen in Depok.

Een interessante observatie, in antropologisch opzicht, is dat de oorspronkelijke bevolking van Depok onderling ook een verschil in rangen en standen kende. Zowel in Depok als in Tugu heeft – vooral in de vorige eeuw – een onderscheid bestaan tussen *Kulon* en *Wetan* (west en oost), dat niet alleen duidde op de woongebieden van de inwoners maar in Depok duidde het ook op hun beroepen, hun opleidingsniveau, hun gebruik van de Nederlandse taal, hun Nederlandse gewoontes en tradities, en de frequentie van hun interacties met opgezetenen uit de omliggende kampungs¹⁰⁷. De mensen uit Depok Kulon waren meer elitair en beter opgeleid. Zij spraken vloeiend Nederlands, gedroegen zich meer overeenkomstig Nederlandse tradities en waren ook vaker gelijkgesteld, waardoor ze onderwijs aan de Europese school konden genieten. Volgens De Vries had men in Kulon minder relaties met de omringende kampungs, in tegenstelling tot Wetan. Wetan is armer, daar trouwde men vaker met iemand van buiten de Depokse gemeenschap en koos men ook zijn vrienden frequenter buiten Depok. In Wetan vond men de mensen uit Kulon soms verwaand. Omgekeerd vonden mensen uit Kulon de bewoners van Wetan soms lui. De mensen uit Depok Wetan waren meer gericht op de landbouw en in mindere mate gelijkgesteld. Zij genoten hun onderwijs op de Depokse school en stonden dicht bij de opgezetenen in de omliggende kampungs.

In Tugu maakte men ook onderscheid tussen Kulon en Wetan, maar volgens Tan was dat onderscheid hoofdzakelijk geografisch van aard en was er geen sociale status aan verbonden¹⁰⁸. Wellicht ligt in het

karakter van de mensen uit Depok Kulon ook ten dele een verklaring voor de intensiteit van de gewelddadigheden die Depok beleefde in de Bersiaptijd. Het waren bovendien vooral de mensen uit Depok Kulon die na de soevereiniteitsoverdracht migreerden naar Nederland.

Hoewel er overeenkomsten en verschillen bestaan tussen de nazaten van de Mardijkers in Depok en Tugu kan worden vastgesteld dat er nauwelijks enige vermenging tussen de gemeenschappen bestond. Tan heeft daar uitvoerig over geschreven en constateert dat twee Depokse familienamen (Loen en Bacas) in Tugu zijn geïntegreerd en een enkeling uit Tugu is in de christenbevolking van Depok geïntegreerd, maar van onderlinge vermenging is nagenoeg geen sprake¹⁰⁹. Voor zover er al integratie plaatsvond, was dat vooral omdat beide gemeenschappen bestonden uit protestantse christenen die met elkaar huwden.

Uit dit alles moet worden geconcludeerd dat de onderlinge verschillen tussen Depok en Tugu groter waren dan de overeenkomsten, hetgeen lijkt te bevestigen dat hoewel de Depokkers formeel vielen onder het predicaat Mardijkers, dat predicaat vooral op de bevolking van Tugu en in veel mindere mate op de bevolking van Depok toepasselijk was.

Een interessant verschil tussen Tugu en Depok is overigens dat in Tugu, volgens Pouwer, personen met een gelijke achternaam – ongeacht de graad van verwantschap – niet met elkaar mochten huwen¹¹⁰. In Depok daarentegen, kwamen huwelijken van personen met dezelfde Depokse familienaam veelvuldig voor.

Beide gemeenschappen zijn gebaseerd op een christelijke denominatie doordat de oorspronkelijke slaven werden overgehaald zich tot het christendom te bekeren. Voor de Depokse slaven was het hun eigenaar die hen ertoe aanzette. Tugu kende echter niet één eigenaar of stichter, ofschoon dominee Melchior Leydecker wel aan de basis stond van de gemeenschapsvorming in Tugu in de beginjaren van haar bestaan. Bovendien waren de eerste Mardijkers in Tugu al christen en vrije burgers in tegenstelling tot de Depokse slaven van Chastelein. Chastelein heeft zijn slaven eerst gekerstend en pas na zijn overlijden vrijgemaakt.

Tot slot werd een belangrijke overeenkomst tussen beide gemeenschappen hen in de revolutietijd bijna noodlottig. Sinds hun ontstaan af-ficheerden zij zich – zij het onderling in verschillende mate – meer met het Nederlandse koloniale bewind dan met de lokale, veelal islamitische bevolking. In de ontwikkelingen die leiden tot nationalisme en het streven naar onafhankelijkheid, uiteindelijk uitmondend in de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, hielden beide gemeenschappen zich relatief afzijdig. Zij waren niet erg politiek geëngageerd en hadden na de Japanse bezettingstijd een grotere voorkeur voor restauratie van de oude Nederlandse gezagsverhoudingen, dan voor de ontwikkeling van een onafhankelijk Indonesië. Weliswaar bestonden beide gemeenschappen uit inheemse christenen maar hun christelijke signatuur was niet de reden dat zij doelwit werden van de nationalistische extremisten. Er waren immers ook christelijke Pemuda's die voor merdeka streden, zij aan zij met islamitische Indonesiërs. Hun christelijke denominatie werd slechts beschouwd als een van de symbolen van hun affiniteit en hun relatie met het verfoeide koloniale bewind, waartegen de nationalisten zich verzetten.

13. DEPOK EN MERDEKA

De roerige overgangperiode in de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië, dat zich omvormde tot de Republiek Indonesië, kan tot uiteenlopende beelden en accenten leiden, afhankelijk van het perspectief van waaruit die ontwikkelingen worden gezien. Zoals al is geconstateerd, zijn er overeenkomsten maar ook verschillen in de wijze waarop de bevolking van Tugu en Depok is bejegend in de revolutietijd.

Depok is in heviger mate dan Tugu doelwit geweest van nationalistisch geweld. De sentimenten die daaraan ten grondslag lagen, zijn tot lang daarna voelbaar geweest. In het navolgende wordt een beeld van de gemeenschap van Depok geschetst in het licht van de nasleep van de Japanse bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog en het begin van de transitie naar de nieuw te vormen Republiek Indonesië.

De geschiedenis heeft diepe sporen nagelaten in de levens van mensen uit Tugu en Depok en beheerst nog tot op de dag van vandaag het levensverhaal van veel families. Maatschappelijke en politieke gevoeligheden zijn er de oorzaak van dat zij hun verhaal veelal in stilte met zich meedroegen, ofschoon sommigen hun ervaringen ook publiek durfden te maken. Wie Indonesisch staatsburger werd en in Indonesië bleef wonen, ging er anders mee om dan wie migreerde naar elders. Benadrukt moet worden dat er over dit verleden niet één waarheid en evenmin één beeld bestaat. Elke waarheid en elk beeld wordt gekleurd, beperkt en bepaald door het perspectief van waaruit de gebeurtenissen worden gezien. Daarom kan met een beschrijving van die periode slechts een bijdrage worden geleverd aan inzicht in een proces van beeldvorming dat wellicht nooit tot een definitieve conclusie zal leiden.

Over de Japanse bezettingstijd in Depok zijn weinig andere bronnen bekend dan de verhalen van de inwoners en een enkel rapport van politie- of militaire autoriteiten. Soms zijn dat oorlogsherinneringen die slechts mondeling zijn overgeleverd. Soms vonden de belevenissen hun weg in memoires, interviews, of administratieve rapportages van het

lokale bevoegde gezag, maar uitgebreid bronmateriaal over deze periode bestaat niet in overvloed, behoudens enkele fragmentarische documenten in archieven die melding maken van gebeurtenissen in Depok.

Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. Daarmee kwam echter geen einde aan vijandelijkheden en geweldplegingen. Op 17 augustus 1945 proclameerden de nationalistische leiders Soekarno en Hatta in Jakarta de Republiek Indonesië, maar de nieuwe republiek werd toen niet door Nederland erkend. De koloniale autoriteiten proberen hun macht te herstellen maar de komst van Nederlanders en geallieerden zou nog enige tijd op zich laten wachten. Indonesische strijdgroepen, voortgekomen uit jeugdbewegingen (Pemuda's) probeerden – vaak met geweld – te zorgen dat Indonesiërs de leiding van de Japanners overnamen.

De bloedige Bersiaptijd die volgde, duurde tot het voorjaar van 1946 (Bersiap betekent in het Indonesisch: wees paraat). Deze periode was een gewelddadige revolutionaire explosie, een poging tot een vernietigende afrekening met alles wat verondersteld werd te maken te hebben met vormen van buitenlands gezag, of dat nu Nederlands, Japans of geallieerd (Brits, Australisch of Amerikaans) was. De koloniale tijd was daarmee definitief voorbij. Bersiap is in Nederlandse kringen een ingeburgerde term geworden om de periode van eind 1945 tot begin 1946 aan te duiden als periode van chaos, gewelddadigheid en onzekerheid. De periode wordt verondersteld te zijn geëindigd nadat begin 1946 de gezamenlijke Engels en Nederlandse troepen de situatie in de steden, waar de meeste Europeanen hun toevlucht zochten, wisten te stabiliseren. In de grote steden was de Bersiap daarmee grotendeels ten einde, maar het geweld ging elders niettemin door.

Hoewel het begin van de Bersiaptijd vrij goed valt aan te geven, is de einddatum ervan onmogelijk te bepalen. Het geweld dat in oktober 1945 begon, is zelfs tot na de soevereiniteitsoverdracht doorgegaan. Velen zijn in die jaren vermoord of geweldsslachtoffer geworden. Tot ver in de vijftiger jaren bleven plaatselijke bendes actief die het op Europeanen,

vermeende collaborateurs en ook welgestelden hadden gemunt. De periode op weg naar de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië was daarmee moeizaam en langdurig.

De vormen van geweld in de revolutiejaren behoren tot een van de meest ongelukkige en desastreuze erfenissen van de dekolonisatie. Daarmee is het ook een gevoelig onderwerp om te duiden, zeker als men recht wil doen aan de beleving van degenen die erbij betrokken waren. Om hun beleving te kunnen begrijpen, wordt in het navolgende de veelal mondelinge overlevering voorzien van een feitelijke context in een poging om te beschrijven en te kunnen begrijpen wat er is gebeurd en waarom.

14. WAT VOORAFGING AAN DE JAPANESE BEZETTING

In 1927 liet een nieuwe generatie nationalisten van zich horen in Nederlands-Indië die drie doelen nastreefde: alle nationalistische stromingen verenigen, medewerking aan de koloniale overheid beëindigen en onafhankelijkheid verwezenlijken. Een belangrijke mijlpaal in deze beweging was de oprichting van de Partai Nasional Indonesia PNI onder leiding van Mohammed Hatta en Soekarno, geboren als Koesno Sosrodihardjo.

Soekarno was van deze twee de onbetwiste leider die het volk achter zich wist te krijgen. Toen hij in 1929 werd gearresteerd en tot 4 jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, wist Soekarno al vele aanhangers te verwerven. Zijn straf, later omgezet in twee jaar, leidde weliswaar tot verdeeldheid binnen de PNI, maar maakte Soekarno ook tot martelaar en volksheld.

Toen Soekarno in 1931 uit gevangenschap werd vrijgelaten, richtte hij zich op herstel van de partij die Partindo ging heten. Hij had stevige concurrentie gekregen van de PNI-Baru onder leiding van Sjahrir, die net als Hatta een stevige nationalistische organisatie wilde opbouwen. Soekarno verwachtte daarentegen meer van massa-acties.

De toenmalige Gouverneur-Generaal De Jonge wees een onafhankelijk Indonesië volstrekt af en handhaafde sterke partijcontroles en perscensuur. In 1932 maakte hij met harde hand een einde aan de acties van mensen als Hatta, Soekarno en Sjahrir en hoewel de beweging van non-coöperatie daarmee ten einde kwam bleef het nationalisme als gedachtengoed springlevend onder de nationalistten. De Tweede Wereldoorlog brak uit in Europa en Sjahrir en Hatta spraken zich uit tegen Duitsland en Japan. Die uitspraken hadden voor het Nederlands gezag echter niet veel waarde. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte Gouverneur-Generaal Tjarda Van Starkenborgh Stachouwer duidelijk dat er geen sprake kon zijn van veranderingen voor het einde van de oorlog.

De Japanse aanvallen in 1941 op Pearl-Harbor, Malakka, en Hongkong waren voor Nederlands-Indië het begin van de Tweede Wereldoorlog. Nederland verklaarde Japan de oorlog maar de Japanners rukten op. Na de slag in de Javazee, die op 28 februari 1942 eindigde met een nederlaag van de geallieerde vloot onder schout-bij-nacht Karel Doorman, landden de Japanse troepen op 1 maart op Java. Gevechten tussen het Japanse leger en het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) volgden en het KNIL capituleerde op 8 maart 1942 waarna Nederlands-Indië onder Japans militair bestuur kwam te staan. De Japanners militariseerden de samenleving. Zij richtten Indonesische paramilitaire organisaties op teneinde hen bij te staan in de strijd met de geallieerden, zoals de Peta (Pembela Tanah Air), de Heiho, Seinendan, Keibodan, de Barisan Pelopor en ook een specifiek islamitisch korps, de Barisan Hizbullah dat in december 1944 werd opgericht. Deze paramilitaire organisaties kregen geen vuurwapens in handen, maar werden wel door Japanse instructeurs getraind.

Door de Japanse bezetting moesten de Indonesische leiders een dubbelrol spelen. Ze moesten meewerken aan de Japanse propaganda maar ze probeerden tegelijkertijd hun eigen nationalistische plannen en ideeën verder te ontwikkelen. Als gevolg van de Japanse bezetting week de Nederlands-Indische regering uit naar Australië en vestigde zich in Brisbane. Ook een deel van het KNIL gaat naar Australië en samen met de Australiërs bestreed het KNIL van daar uit Japan onder de Amerikaanse opperbevelhebber generaal Douglas MacArthur. Die Australische relatie zal later nog aan de orde komen, waar het gaat om betrokkenheid bij de gebeurtenissen na de Japanse capitulatie.

15. EEN UITGESTELDE IDENTITEITSKEUZE

Hoewel geruime tijd voor de Japanse bezetting het nationalisme al postvatte in Nederlands-Indië, was daarvan op Depok, evenmin overigens als in Tugu, nauwelijks iets waarneembaar. Het leven in Tugu en Depok was tot aan de Japanse bezetting relatief rustig en vredig. De Japanse bezetting en de nasleep ervan brachten daarin onverbiddelijk verandering. Het leven zou nooit meer worden zoals daarvoor.

De Depokkers waren een christengemeenschap van relatief welgestelde eigenaren van vruchtbare landerijen en zij waren in oorsprong van inlandse afstamming. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog beschikten zij over een grote mate van zelfbestuur. De lokale, overwegend islamitische bevolking, bewerkte hun landerijen en verrichtte uiteenlopende werkzaamheden en diensten voor de Depokse christenen. De Depokkers werden als grootgrondbezitters beschouwd. Hun voertaal was Nederlands, ze beschikten doorgaans over goed Nederlands onderwijs met een speciale Depokse school en een Europese school waar gelijkgesteld onder hen werden toegelaten. Ze werden gewaardeerd als betrouwbare beampten in overheidsdienst en velen onder hen bezaten de status van *gelijkgestelde*. De opgezetenen op hun landerijen spraken Maleis, waren veelal islamiet en hadden geen inspraak in het bestuur van het land Depok. Zij genoten niet de maatschappelijke privileges van de christenbevolking en hadden – ofschoon het autochtone Indonesiërs waren – een lagere sociale status dan de inlandse christenen van Depok. Weliswaar leefde de gemengde bevolking in betrekkelijke harmonie samen op het land Depok en was er in sociaal opzicht een grote mate van onderlinge verbondenheid, maar de eeuwen van koloniale overheersing hebben ontegenzeggelijk invloed gehad op de onderlinge sociale en maatschappelijke verhoudingen.

De Japanse bezetting kan, terugblikkend, worden beschouwd als een opmaat voor een identiteitskeuze die de Depokse christenbevolking nauwelijks bewust maakte. Later zou men daarvoor een hoge prijs moeten betalen. Immers, door niet actief te participeren in het nationalistische

vrijheidsdenken en door hun voorkeur voor het herstel van de oude gezagsverhoudingen, haalden de Depokkers de toorn van hun landgenoten over zich heen¹¹¹. Hun eeuwenoude geschiedenis als gemeenschappelijke, autonome landeigenaren die een onderscheiden maatschappelijke positie bekleedden die dichterbij de Indo-Europese bevolking stond dan bij de lokale inlandse bevolking, hielp hen daarbij niet. Die geschiedenis werd namelijk tegen hen gebruikt, evenals hun sociale status en hun afzijdige houding ten opzichte van de nationalistische beweging.

Door al dan niet georganiseerde verzetsactiviteiten, profileerde een aantal Depokkers zich als tegenstanders van de Japanse bezetting en daarmee als medestanders van het Nederlandse koloniaal gezag. De Japanse bezetting was voor inwoners van Nederlands-Indië met nationalistische ideeën een stimulans om verder na te denken over dekolonisatie en onafhankelijkheid. Dergelijke ideeën vonden in Depok echter betrekkelijk weinig weerklank en de christenbevolking wilde een terugkeer naar de oude verhoudingen. Impliciet en soms expliciet kozen de Depokkers daarmee voor een identiteit die zozeer aan het Nederlandse gezag was gerelateerd dat zij, zonder het te beseffen, steeds uitdrukkelijker afstand namen van de onafhankelijkheidsbeweging die Soekarno en Hatta in gang hadden gezet. Mede in het licht van hun historische achtergrond – hun geschiedenis was toen ruim twee en een halve eeuw oud – distantieerden zij zich feitelijk van hun landgenoten en de onvermijdelijke maatschappelijke tendensen die een steeds duidelijker vorm aannamen. Tijdens de Bersiap zou blijken dat vooral de weigering van de Depokse bevolking om zich achter de Republiek Indonesia te scharen, hen werd kwalijk genomen¹¹².

16. DEPOK TIJDENS DE JAPANESE BEZETTING

Over de Japanse bezetting van Depok bestaan nauwelijks schriftelijke bronnen. Het dagelijkse leven in die jaren vond relatief ongestoord voortgang. Wel hielden de Japanners met enige regelmaat razzia's waarbij ze voornamelijk blanke mannen en Indo's rekruteerden voor tewerkstelling in hun oorlogsindustrie. Binnen de zogenaamde Indo-Europese families hebben die praktijken ingrijpende sporen nagelaten maar de christenbevolking van Depok bleef grosso modo betrekkelijk verschoond van het oorlogsgeweld.

De Depokse bevolking was altijd Nederlandsgezind geweest maar bestond uit voldoende 'Indonesisch bloed' om niet door de Japanners te worden geïnterneerd, ofschoon gemengde huwelijken tussen Depokkers en Europeanen ook leidden tot gebroken gezinnen in de bezettingstijd; vooral als de manlijke Europeanen, die in dienst van het KNIL waren, krijgsgevangen werden genomen en vrouw en kinderen achterbleven in Depok.

Toen de Japanners in 1942 een systeem van raciale classificatie instelden voor Indo-Europeanen, gebaseerd op de afstamming van hun vaders, werden mensen verplicht hun afkomst te bewijzen en geleidelijk aan verloren Indo-Europeanen de sociale status die hen meer identificeerde met de Nederlanders en waarop ze zelfs trots waren¹¹³.

Een van de talloze vragen over de periode van de Japanse bezetting die nooit duidelijk is beantwoord, is de vraag of er in Depok enige vorm van georganiseerd verzet was. Daarbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen verzet door burgers en verzet met militaire (KNIL-)inbreng. Voor wat betreft de laatstgenoemde categorie, maakt De Groot melding van een verzetsgroep te Buitenzorg en Depok onder leiding van reserve eerste Luitenant mr. L.J. Welter¹¹⁴. Immerzeel is een van de weinigen die schreef over georganiseerd burgerverzet in zijn artikel: *'Verzet van weinig belang, de Radius-affaire in Depok'*¹¹⁵.

Immerzeel beschrijft dat op 12 juli 1947 door de Nederlandse Temporaire Krijgsraad in Batavia vonnis werd gewezen in een strafzaak tegen een negental voormalige Kempeitai-officieren¹¹⁶. Onder hen bevond zich Zenjiro Ogami die werd beschuldigd van foltering van een aantal gevangenen in de Pledang-gevangenis te Buitenzorg, in verband met de 'ondergrondse beweging Radius' in de tweede helft van 1943¹¹⁷. Volgens Immerzeel veroordeelde de Temporaire Krijgsraad Ogami tot twintig jaar gevangenisstraf en in het vonnis werd door de Raad met betrekking tot het verzet in Depok geconcludeerd:

‘Wanneer deze ondergrondse beweging te Depok is opgericht is nergens uit de stukken gebleken. Zij moet van weinig belang zijn geweest. De leider, Radius, schijnt omstreeks juli 1943 te zijn gearresteerd. De leden van deze ondergrondse beweging E. Laurens, L.G.H. Laurens, Sohega en Noordhoorn zijn allen begin oktober 1943 gearresteerd en gemarteld door beklagde. Andere leden waren de gebroeders Leidelmeijer, Jonathans, de gebroeders Hoogendoorn en Misseyer. Deze laatste is reeds in augustus gearresteerd en ook door beklagde gefolterd. Alle arrestanten in deze ondergrondse beweging zijn later door de krijgsraad tot vrijheidsstraffen veroordeeld.’

Immerzeel verwijst verder naar het verslag van de ambtenaar L.E. Glesener, gericht aan het hoofd van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) te Batavia¹¹⁸. Glesener was door de Japanners tewerkgesteld bij de Goodyear-fabrieken te Buitenzorg en werd op 20 juli 1943 door de Politie Inlichtingendienst (PID) gearresteerd. Op het politiebureau ontmoette hij een twintigtal andere arrestanten, behorend zogenaamd tot de ondergrondse beweging *De Toorts*. Begin augustus 1943 werden voorts Depokkers binnengebracht bij de PID die zich kennelijk ook met een vorm van verzet bezig hadden gehouden. Zij werden op 16 september van de PID naar de Pledang-gevangenis overgebracht en in oktober van hetzelfde jaar volgden nog circa dertig andere arrestaties in Depok¹¹⁹. Een jaar later, op 25 september 1944, werd een groep uit Depok door de Djaksa (Landraad) veroordeeld. De definitieve vonnissen varieerden van één tot acht jaar gevangenschap.

Glesener beëindigde zijn verslag met de mededeling dat hij uit gesprekken die hij in de gevangenis voerde, de indruk had gekregen dat er helemaal geen verzet had bestaan en dat het slechts ging om verdachtmakingen van de PID en de Kempeitai. Immerzeel betwijfelt dat om diverse redenen en meent dat in Depok wél een verzetsorganisatie heeft bestaan. Onder meer verwijst hij naar Willy Radius die in 1965 verklaarde dat hij, na in Bandung uit krijgsgevangenschap te zijn ontvlucht, in Depok een aantal medestanders om zich heen verzamelde, waaronder Ambonezen en Indische Nederlanders, om een ondergrondse strijd tegen de Japanners te beginnen.

‘Wij hielden ons oorspronkelijk bezig met het doorgeven van berichten betreffende Japanse troepenconcentraties aan Australië, daarna gingen wij ook wapens verzamelen en waar nodig de vijand bezig houden. Er was een plukje Aussies op de Goenoeng Gede die wij van voedsel voorzagen. Mijn medeverzetsstrijders waren Freddy Bulham, de expert voor het bouwen van radiostations, de gebroeders Soedira, L.F. Jonathans, Ch. Loen, Waldy Laurens. Lodewijk Loen, Marten Soedira, G. Heine, Janie Misseyer, Tom Böckle, Boy Risa, Micola von Fürstenrecht en vele anderen.’

Begin augustus 1943 werden de eerste Depokkers gearresteerd. Volgens het vonnis van de Temporaire Krijgsraad en de verklaring van Glesener bevonden zich onder de arrestanten Radius, Micola von Fürstenrecht, Böckel, E. En W. Laurens, J. Misseyer en E. Soedira. In oktober van hetzelfde jaar volgden nog meer arrestaties. In de Pledang-gevangenis haalden de Japanners, volgens Immerzeel, iedere dag enkele mannen uit hun cel om ze te verhoren. Voor elk van de groepen geïnterneerden was een aparte officier aangesteld: Ogami voor de Depokkers, Tamamini voor de jongens uit Buitenzorg en Yamada voor de Chinezen uit Batavia. Op 20 mei 1944 werden de ‘minder gevaarlijken’ vrijgelaten. Krijgsgevangenen werden naar een krijgsgevangenkamp gestuurd.

Volgens Eddy Soedira werden vijfenveertig Depokkers gearresteerd. Vijf daarvan werden veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf; zeventien

kregen straffen opgelegd van vier tot tien jaar. In mei 1944 werden negen personen in krijgsgevangenschap opgenomen; dertien werden vrijgelaten. De vijf gevangenen met levenslang waren volgens Soedira: Radius, Micola von Fürstenrecht, Böckel, W. Laurens en hijzelf. Ten minste elf personen overleden later tijdens hun gevangenschap. Volgens Radius werden tot levenslang veroordeeld: F. Soedira, W. Soedira, E.R. Soedira en hijzelf.

Immerzeel concludeert in zijn onderzoek dat teveel bronnen wijzen op het bestaan van een verzetsbeweging in Depok om het bestaan daarvan te ontkennen. Toch was volgens hem geen sprake van een hechte organisatie, niet allen omdat de door de Japanners toegepaste strafmaat hierop wijst – er waren immers geen doodvonnissen opgelegd – maar ook omdat door getuigen verschillende namen worden genoemd van aangesloten personen.

De verzetsgroep moet zijn ontstaan in de periode van april of mei 1942, toen een aantal krijgsgevangenen, weggelopen uit verschillende kampen, terugkeerde naar Depok. Het initiatief lag klaarblijkelijk bij Radius. De activiteiten hebben bestaan uit het verzamelen van inlichtingen, pogingen deze door te seinen naar Australië en het voorzien van voedsel en goederen aan Australiërs op de Gunung Salak. Immerzeel acht het niet waarschijnlijk dat de groep nog actief is geweest in 1943. Het georganiseerde verzet in Buitenzorg en Batavia was toen al beëindigd, de Australiërs waren gearresteerd en de pogingen om inlichtingen naar Australië door te seinen waren mislukt.

Immerzeels aantekeningen zijn in deze paragraaf vrij uitgebreid overgenomen omdat ze illustreren dat de bewoners van Depok, waaronder de nazaten en aanverwanten van de oorspronkelijke vrijgemaakte christenslaven, tussen april 1942 en oktober 1943 enig actief verzet pleegden tegen de Japanse overheersers. Daarbij kozen zij de zijde van de geallieerden. Ook komt het beeld naar voren van een proces van bewustwording binnen de oorspronkelijke Depokse gemeenschap over hun maatschappelijke identiteit en de positie die leden van de gemeenschap wilden innemen ten aanzien van de actuele maatschappelijke ontwikkelingen.

Een aantal Depokse dorpsbewoners werd uiteindelijk gevangengezet in verband met verzetsactiviteiten. De meeste Depokkers konden dankzij hun tuinen en landerijen in hun levensonderhoud voorzien en zich aan de Japanse bemoeienis onttrekken.

J.W.A. Rijnders, Hoofdagente van politie te Depok, vermeldt in zijn rapport van 25 maart 1946 dat er destijds slechts enkele Japanners in Depok woonden. Hij noemt de rijstopkopers Matsumoto en Kohama, alsmede Matsumura, de commissaris van politie. Hij bevestigt dat het leven in Depok tijdens de bezettingstijd in betrekkelijke rust werd voortgezet¹²⁰.

17. DE SITUATIE NA DE JAPANESE CAPITULATIE

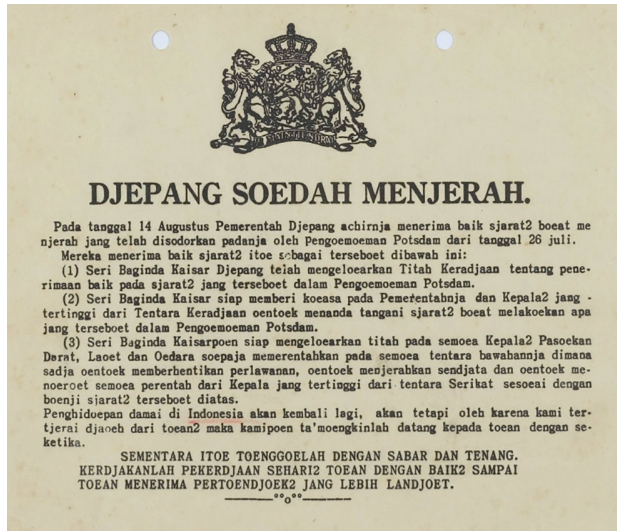
De dag na de eerste atoombom op Hiroshima werd een comité ter voorbereiding van de Indonesische onafhankelijkheid opgericht door Japan. Soekarno en Hatta werden voorzitter en vice-voorzitter. Zij wilden op 18 augustus de onafhankelijkheid realiseren, maar op 15 augustus maakte de Japanse keizer de capitulatie bekend. Om de capitulatie van de Japanners overal kenbaar te maken, werden boven Java strooibiljetten in het Maleis uitgestrooid waarin de terugkeer van rust en orde onder het oude gezag wordt aangekondigd (*Afb. 26*). Opmerkelijk is dat er in sommige teksten wordt gesproken van '*Indonesia*', een term die destijds eigenlijk nog taboe was. Onafhankelijkheidsstrijders in Nederlands-Indië gebruiken al direct in 1945 de naam Indonesië in plaats van Nederlands-Indië. De Nederlandse regering wilde tot aan de overdracht van de soevereiniteit in 1949 formeel niets weten van die naam.

Japan had nog verantwoordelijkheid voor handhaving van gezag tot aan de komst van de geallieerden. De onafhankelijkheidsgedachte liep echter gevaar. Japan had immers een status quo beloofd aan Generaal Mc Arthur. De Pemuda's wilden daarom zelf de onafhankelijkheid uitroepen maar Soekarno en de zijnen wilde Japan niet op de proef stellen. De Pemuda's vonden Soekarno en Hatta uiteindelijk toch bereid tot de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid zo lang de Japanners er officieel maar niets van wisten. Op 17 augustus proclameerde Soekarno daarom de Republiek Indonesia.

Het proclameren van de onafhankelijkheid was het begin van een reeks beslissende ontwikkelingen. Japan had weliswaar gecapituleerd, maar omdat er in de daarop volgende weken nog geen geallieerde troepenmacht aanwezig was, ontstond er een machtsvacuüm. Dat werd eerst opgevuld door nationale comités en vervolgens vooral door revolutionaire jongeren. Daarmee begon de Bersiap tijd.

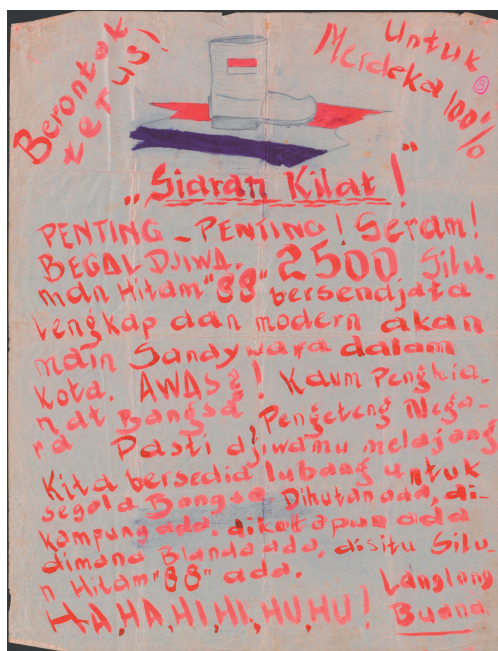
Via pamfletten werd door de nationalistten opgeroepen tot verzet tegen de Nederlandse overheersing (*Afb. 27*). In het afgebeelde biljet wordt de

oproep tot verzet onder andere verbeeld door een laars met Indonesische vlag die boven op de Nederlandse vlag staat. De laars is tekenend voor de spanningen die als gevolg van de Nederlandse weigering tot de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië ontstonden.

Afb. 26. Stroombiljet Nederlands-Indië, 1945. Bron: Nationaal Archief.¹²¹

Op 4 oktober 1945 arriveerde Luitenant-Gouverneur-Generaal Van Mook met zijn medewerkers. Nederland moest in de ontstane chaos een koers bepalen en Van Mook moest bij afwezigheid van de Gouverneur-Generaal het bestuur op zich te nemen. Hij werd zich er al snel bewust van dat hij herstel van gezag niet met geweld kon afdwingen omdat Nederland geen machtsmiddelen had. De Engelsen wilden en konden evenmin met geweld tegen de nationalistena optreden en de Republiek Indonesië was in zekere zin al een feit waar hij niet omheen kon. Van Mook beoogde aanvankelijk een federatief, zelfstandig Indonesië in een hecht unieverband onder de Nederlandse Kroon te verwezenlijken. Daartoe probeerde hij de gematigde vleugel van de nationalistena voor dit idee te winnen en hun positie ten opzichte van de meer radicale vleugel van de nationalistena te versterken.

Afb. 27. Pamflet Nederlands-Indië, 1945. Bron: Nationaal Archief.¹²²

De buitengewesten, de gebiedsdelen buiten Java waar de republieken nog weinig grip op hadden, probeerde Van Mook als tegenwicht te gebruiken tegen Java. Hij wist de nieuwe minister van Overzeese Gebiedsdelen Logemann en minister-president Schermerhorn spoedig te overtuigen van de noodzaak van onderhandelingen, alvorens aan enig gezagsherstel te denken viel. Aangezien Van Starkenborgh Stachouwer zich niet meer met deze gang van zaken kon verenigen en zijn ontslag indiende, kreeg Van Mook de leiding van het Nederlandse bewind in Indonesië in handen, waarbij hij ook het militaire apparaat aan het civiele gezag koppelde, ondanks protesten van Admiraal C.E.L. Helfrich. Ook het bestuursapparaat reorganiseerde hij grondig, waarbij hij de voormalige bestuursambtenaren die onder de Japanners in kampen geïnterneerd waren geweest, zoveel mogelijk erbuiten hield om conservatisme en polarisatie te voorkomen.

Het was een onmogelijke opgave waar hij voor stond. Hij kreeg doorlopend met allerhande tegengestelde krachten en kritieken te maken. De nationalistenvilden herstel van het Nederlandse gezag verhinderen en eisten de onafhankelijkheid. Tal van minderheden in Indonesië hadden eigen wensen. De Engelsen hadden weliswaar het militaire gezag in handen maar wilden ten koste van alles een conflict voorkomen dat dat hen tot interventie zou kunnen dwingen. De regering in Den Haag werd verscheurd door enerzijds partijpolitieke verschillen en anderzijds een publieke opinie die Soekarno als verrader en vazal van Japan zag en wenste eerst volledig gezagsherstel voordat met de gematigde nationalistenvonderhandeld kon worden. Ook speelde een rol dat in de geopolitieke verhoudingen in de wereld en ook in de mondiale, naoorlogse opvattingen steeds minder steun voor kolonialisme bestond en Nederland als paternalistisch werd beschouwd.

In december 1945 maakten de Engelsen de balans op van hun militaire positie. Er stond een burgeroorlog in Brits-Indië voor de deur. Het Indonesisch leger, Tentara Republik Indonesia (TRI), raakte steeds beter georganiseerd en de Japanners waren nog steeds bewapend. De Engelsen stonden niet onsympathiek tegenover de Republiek Indonesië maar zij voelden zich genoodzaakt om de Nederlandse troepen toe te laten. Zij erkenden echter het Nederlandse gezag alleen op voorwaarde dat de Nederlanders in onderhandeling traden met de leiders van de nieuwe republiek.

Vanaf maart 1946 namen Nederlandse militairen de Engelse posities over en het einde van de Bersiaptijd trad in. De Verenigde Staten wilden, evenmin overigens als de Engelsen, herstel van de koloniale verhoudingen want in hun ogen zouden die communistische sympathieën kunnen bevorderen. Ook hiermee moest Nederland rekening houden omdat het in Europa sterk afhankelijk was van Amerikaanse steun na de oorlog in de vorm van Marshallhulp.

18. WAT GEBEURDE IN DEPOK NA DE PROCLAMATIE

Na hun capitulatie vertrokken de Japanners naar Buitenzorg. In Depok werd een afdeling opgericht van het Indonesische volksleger, de BKR of Badan Keamanan Rakjat (Volksveiligheidsorgaan van het Republikeinse leger)¹²³. Enige tijd bleef het betrekkelijk rustig, totdat op 5 oktober 1945 voor het eerst een menigte nationalisten Depok binnenstroomde en de christenbevolking dreigende verwensingen toeschreeuwde. Op 7 en 8 oktober 1945 riepen republikeinen op Java op tot een boycot van Europese winkels. Revolutionairen wierpen barricades op en hielden huiszoekingen. Europeanen werden op straat aangehouden en tot hun afgrijzen gefouilleerd door gewapende Indonesische jongeren. In veel steden gingen groepen Pemuda's langs de straten en joegen de bewoners schrik aan met strijdkreten en nachtelijk lawaai. Huizen werden steeds vaker geplunderd (gerampokt) en bewoners werden de bossen in gejaagd, waar ze vaak het slachtoffer werden van lokaal opererende bendes. Ook verschenen er pamfletten waarin de bevolking werd opgeroepen de Indo-Europeanen uit te roeien. De Indonesische Revolutie vertoonde intussen weinig samenhang. Anderson schetst dat het in feite draaide om honderden '*parallele revoluties*', gebaseerd op honderden ad hoc gevormde strijdgroepen van Pemuda's¹²⁴.

Rond 10 oktober begonnen spontane geweldplegingen, waaronder het min of meer systematisch vermoorden van weerloze Indo-Europese vrouwen en kinderen. Op West Java gebeurde dit onder meer in Depok, in Midden Java in Brebes, Slawi en Tegal en in Oost Java in de buurt van Malang. De moorden werden gepleegd door de Pemuda-bendes die van hogerhand niet gecoördineerd werden. Het waren plaatselijke acties. Wel ging de Indonesische regering in diezelfde periode over tot het arresteren van Indo-Europese mannen en jongens. Het bevel hiertoe ging naar de regionale en plaatselijke politiecommandanten en werd systematisch uitgevoerd. Er waren zelfs personenlijsten aangelegd voor dat doel. De politie arresteerde alle mannen en jongens boven de veertien jaar en voerde ze af naar de lege gevangenissen.

De politieke strijd kreeg ook een etnische dimensie waarin het '*Indonesië voor de Indonesiërs*' leidde tot haat jegens al het allochtone of niet-eigene. In Depok kreeg dit fenomeen een andere dimensie. De Depokse christenbevolking was immers volkomen eigen en Indonesisch van afstamming en oorsprong. Evenals elders in Nederlands-Indië, hadden zij zich met andere Indonesiërs en Europeanen vermengd waardoor er ook een gering aantal Indo-Europeanen op Depok woonden. Echter vooral het feit dat het overgrote deel van de Depokse christenbevolking etnisch Indonesiër was, roept dan ook de vraag op waarom de Pemuda's zich zo tegen hun eigen landgenoten keerden. De oorzaak ervan lag niet zozeer in hun etnische afstamming en evenmin in hun religie, maar veeleer in hun oorsprong, hun geschiedenis, hun sociale positie ten opzichte van de inlandse bevolking, hun maatschappelijke attitude die zich kenmerkte door afzijdigheid ten aanzien van de nationalistische tendensen, maar vooral in hun op Nederland gerichte oriëntatie. In de context van generiek gevoelde weerstanden, na drie-en-een-halve eeuw koloniale overheersing, lag vooral in de niet-etnische componenten de oorzaak voor de volkswoede jegens de christenbevolking van Depok.

Wat er in Depok gebeurde zou de buitenwereld pas later te weten komen, dankzij berichtgeving in Nederlandse en Australische dagbladen en door oorlogsverslaggevers als Johan Fabricius (1899-1981). Fabricius, werkzaam voor de Britse BBC, was een van de eerste Nederlandse oorlogscorrespondenten die in september 1945 vanuit Singapore in Batavia arriveerde en daar zijn intrek nam in het voor de pers aangewezen Hotel des Galeries. Fabricius is verreweg de meest uitgebreide bron van informatie over wat er in oktober 1945 gebeurde in Depok.

Onderstaand volgt een chronologische reconstructie van de gebeurtenissen in Depok, die Fabricius later '*Het Drama van Depok*' zou noemen. Fabricius beschreef de gebeurtenissen in twee van zijn boeken en in een door hem geschreven terugblik in Elseviers Weekblad¹²⁵.

Voor de chronologie is niet uitsluitend gebruik gemaakt van de geschriften van Fabricius maar tevens van een verslag van de gebeurtenissen, genaamd '*Depok-rapport*', dat zich bevindt in de stukken van

de Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering in het Nationaal Archief van Indonesië¹²⁶. Dat rapport gaat over de periode van 7 tot en met 13 oktober 1945 en is zowel in het Nederlands als in het Engels geschreven. Het is ook door Keppy gebruikt als brondocument. Zijn onderzoeksarchief is ondergebracht bij het NIOD¹²⁷. Tot slot zijn ook rapporten en processen-verbaal gebruikt van de Hoofdagent van Politie in Depok uit 1946.

19. CHRONOLOGIE VAN GEBEURTENISSEN IN OKTOBER 1945 TE DEPOK

- *Op 5 oktober 1945 kwam een menigte nationalisten naar Depok en trok er rond terwijl dreigende taal werd geuit en de lokale bevolking schrik werd aangejaagd.*

De menigte maakte veel lawaai en bedreigde de christenbevolking met verwensingen die werden toegeschreeuwd, zoals ‘*Orang Belanda, Indo, Ambon dan Menado ngamoek bikin mati semoea dia*’ (Wij zullen alle Nederlanders, Indo’s, Ambonezen en Menadonezen vermoorden). Vervolgens verdween deze groep weer, maar de angst zat er goed in. Assistent-Wedana Anwar Ardiwilaga (inlands dorpshoofd), aangesteld door de BKR, vluchtte nadien het dorp uit omdat hij tijdens het Japanse bewind zeer onrechtvaardig optrad bij het opkomen van rijst en daarin gesteund werd door de Japanners. Kennelijk vreesde hij repercussies van de bevolking¹²⁸.

- *Op 7 oktober werden de inwoners van Depok op de pasar (markt) ge-boycot bij het inkopen van levensmiddelen.*

Op de markt beletten Pemuda’s de verkoop van levensmiddelen aan Europeanen en vond de eerste plundering plaats, waaraan medewerkers van de door de Japanners te Depok aangestelde assistent-Wedana deelnamen.

- *Op 8 oktober bleef het naar verluidt rustig.*
- *Op 9 oktober werden vijf gezinnen gerampokt (overvallen en geplunderd).*

In de ochtend arriveerde een gewapende groep met rood-witte vlaggen zonder dat het lokale BKR-bestuur en de politie – althans wat daarvan nog aanwezig was – ertegen optraden¹²⁹. Er werden inwoners van Depok naar Batavia gezonden om Engelse hulp te halen maar omdat de Engelse

officier geen orders had ontvangen om hulp te verlenen of bescherming te bieden, keerden zij onverrichter zake terug.

- *Op 10 oktober arriveerde in Depok opnieuw een menigte nationalisten die ditmaal plunderend en vernielend rondtrok.*

In Depok werden alle huizen leeggeroofd, panden werden in brand gestoken en er werden vernielingen aangericht, waaronder vernielingen in de Depokse kerk en op de christelijke begraafplaats waar graven werden vernield¹³⁰.

De voorraadschuur van de voedselcoöperatie werd leeggeroofd en bij dit alles keek de politie lijdzaam toe. Vrouwen, kinderen en ouden van dagen vluchtten de bossen in om niet vermoord te worden.

- *Op 11 oktober namen de gewelddadigheden toe.*

Plunderende en rovende bendes, naar schatting twee- tot vierduizend personen, drongen vanuit diverse richtingen Depok binnen¹³¹. Niet alleen waren de bendes omvangrijk in aantal maar ook waren hun gewelddadigheden jegens de christenbevolking zeer ernstig en ‘*onmenselijk*’. Het Depok-rapport vermeldt:

‘Dat achter deze invasie een bepaalde organisatie stond, waaraan bestuur en politie van de Republiek Indonesië vermoedelijk niet vreemd waren, mag n.h.v. worden afgeleid uit het feit, dat deze enorme bende op opvallend geregelde wijze per trein, vrachtauto en grobag werd aangevoerd’.

De Hoofdagent van Politie te Depok, J.W.A. Rijnders, lijkt deze veronderstelling uit het Depok-rapport in zekere mate te bevestigen en vermeldt als leiders van de bendes onder meer een zekere Soekamto (een Bantammer), die enkele weken later door de BKR is doodgeschoten, en een zekere Bangrioen (een Depokker uit Ratujaja)¹³².

Onder doodsb bedreigingen werden Depokse christenen verdreven uit hun huizen en zij zochten een schuilplaats in de omliggende bossen. Daar vielen zij echter in handen van andere bendes en werden zij beroofd van de weinige bezittingen die zij hadden meegenomen (kleding, voedsel, Japans en Hollands papiergeld, Hollands zilvergeld en sieraden).

‘Vrouwen werden van haar sarong en andere bovenkleding ontdaan en in onvoldoende onderkleding achtergelaten’.

Enkel omdat geen weerstand werd geboden – de bevolking beschikte immers niet over wapens – vielen er die dag geen slachtoffers¹³³. De gehele maand oktober zetten de vernielingen en plunderingen zich in toenemende mate voort en ook ’s nachts werden dorpsbewoners vermoord. Een van hen is ‘op de voor karbouwen gebruikelijke wijze afgeslacht’, anderen overleden aan hun verwondingen, veelal toegebracht met kapmessen. Er was ter plaatse geen geneeskundige eerste hulp en cynisch wordt opgemerkt dat het zogenaamde Nationale (Indonesische) Rode Kruis er goed werk had kunnen verrichten.

De rampokkende bendes onderhielden onderling contact met de tongtong, met lichtsignalen en door te slaan op telefoonpalen. Samen met de logistieke organisatie van de acties wekte dat volgens het Depok-rapport de indruk van een ‘tot in onderdelen nauwkeurig georganiseerde roofoverval’. Elders vermeldt het rapport:

‘De algemeene indruk is, dat de officiële Indische bestuursambtenaren ter plaatse, B.K.R-leden en Pelopors een actief aandeel in de geheele actie hebben gehad, hetzij door het nalaten van hun plicht tot orde en rust-handhaving, hetzij door actieve deelname aan de leiding bij de roofovervallen’.

- *Op 12 of 13 oktober werden Depokse mannen en jongens per trein weggevoerd naar de Pledang gevangenis in Buitenzorg.*

De gewelddadigheden in Depok zetten zich in heviger mate voort en op 12 oktober zijn ongeveer tien inwoners vermoord.

De Depokse mannen en jongens werden naar het station van Depok gevoerd, waar zij in overvolle goederenwagons bijeen werden gedreven. De wagons werden vergrendeld en de mensen werden naar de Pledang gevangenis getransporteerd in het nabijgelegen Buitenzorg. De conducteur der Staats Spoorwegen Ardiwangsa te Depok noteert in zijn notitieboekje dat dit transport op 12 oktober plaatsvond met twee maal vier wagons¹³⁴. Immerzeel schrijft ook dat deze deportatie plaatsvond op 12 oktober¹³⁵. Hij citeert een getuigenverslag dat is opgetekend:

‘Er kwam een onafgebroken stroom van Depokkers, bijna naakt en in lompen, overdekt met wonden, met opgeheven armen en onder luid gejoel van de menigte buiten de gevangenis, de binnenplaats op. Zwaargewonde Depokkers werden bij de benen naar binnen gesleurd’.

Fabricius noemt geen datum maar vermeldt ook deze deportatie. Fabricius spreekt over circa driehonderd gedeporteerde mannen en jongens en maakt melding van een opgezweepte en met speren en parangs (kapmessen) bewapende menigte die de Depokkers opsloot in overvolle en vuile cellen van de Buitenzorgse Pledang gevangenis, waar velen met afschuwelijke en onverzorgde wonden wachtten op hun bevrijding.

Volgens het Depok-rapport vond de deportatie op 13 oktober plaats. In dat rapport wordt gedetailleerd beschreven dat leden van de BKR, samen met Pelopors (vrijheidsstrijders), die herkenbaar waren aan een band om hun arm, en rampokkers (plunderende bendes) de ‘*Europeesche ingezetenen*’ bijeen dreven in een huis achter het station, vanwaar ze per trein naar Buitenzorg werden getransporteerd¹³⁶. In zijn Proces-Verbaal van het verhoor van de assistent-Wedana van Depok maakt Hoofdagent van Politie J.W.A. Rijnders ook melding van 13 oktober als datum van de deportatie¹³⁷.

Het Depok-rapport maakt melding van bijeengedreven mannen, vrouwen en kinderen die bijna volledig werden ontkleed. De mannen behielden slechts een broekje of lendedoek. Als de rampokkers zelf lompen of

en vodden droegen, vervuilden zij deze voor de betere kleding van de Depokkers. Sierraden zoals trouwringen moesten worden ingeleverd.

Het Depok-rapport vermeldt ook de verschrikkingen die de mannen in Buitenzorg moesten ondergaan. Tijdens hun vervoer per goederentrein werden ze ruw en onbeschoft behandeld door hun bewakers. Over hun aankomst bij de Pledang-gevangenis meldt het rapport:

‘De (door een langdurige, felle anti-Christelijke en anti-Nederlandsche propaganda) opgehitste Indonesische bevolking, waaronder talrijke B.K.R.-leden en Pelopors, brachten de volkomen weerloozen, die in lange rijen, twee aan twee liepen, blootvoets en met naakt bovenlijf, werden met kapmessen, brandhaken, lange bamboestokken met punten enz. op rug hoofd en armen bloedende wonden toegebracht, onder letterlijk het hoongehuil van de menigte, dat in de Gevangenis te hooren was. Ooggetuigen van de binnenkomst van deze groep in de gevangenis, welke geduurd heeft van ongeveer 6 uur n.m. tot ’s nachts 1 uur, was o.a. de Voorzitter van het (Europeesche) Roode Kruis aldaar. Bij elk binnenkomen van een groep Depokkers nam het gejoel van de menigte buiten toe, de gevangenen (anders kan men hen niet noemen) kwamen binnen met opgeheven armen, veelal erg bloedend, vooral uit arm-, hoofd- en rugwonden. Zij moesten onmiddellijk op de binnenplaats hurken, in afwachting van hun verdere onderbrenging in de pendopo (de cellen zaten reeds stampvol) Het geheel maakte in den avond, bij de slechte verlichting op het binnenplein der gevangenis, een uiterst luguberen indruk.’

Er werden in Depok hevige fysieke mishandelingen en martelingen begaan, vaak ten overstaan van de aanwezige Depokse bevolking. Menigmaal volgde op de mishandelingen de dood. Weerloze mensen werden geschopt en tot bloedens toe geslagen. Er wordt melding gemaakt van een zwakzinnige die dit overkwam, en ook van een jongen van achttien of negentien jaar, een zekere August Soedira, ‘een echte Depokker’, die zijn haren lang had laten groeien en pas wilde afknippen

als de Amerikanen zouden komen om Indië te bevrijden. Hij viel op met zijn lange haar en werd met veel geschreeuw op een stoel vastgebonden. Zijn haren werden eerst met een kapmes afgesneden, waarna hij werd gedwongen *merdeka* uit te roepen, omdat zijn aanvallers zeiden ‘niet Amerika maar wij brengen jou de vrijheid’. De jongen weigerde dit. In het Nederlands schreeuwde hij ‘Leve de Koningin’, waarop zijn oren en zijn tong werden afgesneden. Zijn ogen werden uitgestoken en vervolgens werd hij met een kapmes onthoofd. Zijn bloedend lichaam werd in een van de putten of sloten achter de warungs (winkeltjes) bij het station geworpen. Zijn moeder werd gedwongen dit leed te aanschouwen.

Anderen werden ook met kapmessen toegetakeld, voor sommigen met dood tot gevolg. Achter een woonhuis in Depok (*afb. 42*) werden de lijken van vermoorde Depokkers in een waterput geworpen¹³⁸.

- *Op 13 oktober zetten de gewelddadigheden in Depok zich opnieuw in hevige mate voort.*

Omstreeks 12 of 13 oktober bereikten Depokse vluchtelingen te voet Batavia met het alarmerende verhaal dat plunderende bendes uit het Bantamse al een week een bloedige terreur in Depok uitoefenden. Johan Fabricius informeerde – nadat hij van deze gebeurtenissen hoorde – bij de Intelligence Service van het British Allied Command in Batavia of en zo ja, wanneer een reddingsoperatie zou worden ondernomen. Van de vele gebeurtenissen die de aandacht vergden, hadden de gebeurtenissen in Depok echter geen prioriteit.

- *Op 16 oktober vertrokken Fabricius, zijn collega-journalist Robert Kiek en verbindingsofficier Public Relations van de Schotse Highlanders, Kapitein Hugo Charteris, kamergenoten in het Bataviase Hotel des Galeries, op eigen initiatief met een wagen naar Depok.*

Johnny was hun Chinese chauffeur en onderweg sloot een Franse correspondent met de Nederlandse naam Dolf Verspoor zich bij hen aan. In plaats van de gebarricadeerde afslag naar Depok te nemen op de weg van Batavia naar Buitenzorg, reden zij eerst naar Buitenzorg waar zij

tegen het einde van de ochtend arriveerden bij de kazerne waar een bataljon Gurkha's gestationeerd was onder leiding van Kolonel Greenaway. Depok lag buiten de zone waarvoor Commandant Greenaway verantwoordelijkheid droeg maar na enig aandringen, gaf hij de correspondenten voor hun beveiliging een escorte van dertig Gurkha's mee, verspreid over enkele legertrucks en onder commando van Luitenant De Winter. Aan het begin van de middag vertrokken de correspondenten met hun escorte naar Depok.

Toen zij omstreeks vier uur in de middag waren aangekomen in Depok, aanschouwden de correspondenten en hun Gurkha-escorte de omvang van de vernielingen die waren aangericht. Een oude man vertelde hen dat er vrouwen en kinderen in het dorp waren opgesloten in het hoofdgebouw en bijgebouwen op het terrein van het Gemeentebestuur, dat destijds dienst deed als politiekantoor. Ze waren bijeengedreven in die gebouwen en nadat de Gurkha's de deuren opentrapten, troffen ze daar enkele honderden opgesloten vrouwen en kinderen. Fabricius schrijft:

'Ik zag enkele geheel blanke vrouwen, maar de overgrote meerderheid was donker getint in alle schakeringen en behoorde tot de Indo-Europese en Indonesische Christenbevolking.'

De bewoners die niet konden vluchten en zij die de bossen in waren gevluht en daar werden opgespoord, waren een week ervoor door de Pemuda's gevangengezet zonder eten of drinken met het oogmerk om ze die nacht te vermoorden. De komst van oorlogscorrespondenten met hun militaire escorte had de Pemuda's evenwel doen vluchten zodat de vrouwen, kinderen en enkele zieke en oude mannen net op tijd konden worden bevrijd.

Voor evacuatie was het te laat in de middag, zodat Fabricius naar Buitenzorg terugreed om daar bij de Commandant der Gurkha's versterking te halen om de nacht veilig door te kunnen brengen in Depok. Hij kreeg een groep van zestig Gurkha's mee onder commando van een Engelse Majoor, evenals rijst en water voor de vrouwen en kinderen. Tegen de avond kwam het gezelschap opnieuw aan in Depok.

's Avonds was het er onrustig. De Pemuda's waren nog steeds in de nabijheid. Huizen in de omgeving werden in brand gestoken en de Pemuda's voerden ongecoördineerde aanvallen uit. Er werd geschoten en de avondstille was vervuld van strijdkreten. De Gurkha's wisten de aanvallen die nacht af te slaan.

- *Op 17 oktober werd bij het eerste daglicht de evacuatie voorbereid van de Depokse bevolking.*

In konvooi reden de meegebrachte legertrucks met de Depokkers naar de grote weg van Batavia naar Buitenzorg, geëscorteerd door twee dozijn Gurkha's. In afwachting van verder transport werden de mensen uitgeladen aan de kant van de weg en reden de trucks weer terug naar Depok om de andere evacués op te halen. De oorlogscorrespondenten gingen niet mee terug naar Depok maar reden met hun auto naar Batavia. Daar regelde Charteris dat de zieken en gewonden onder de Depokkers met Rode Kruis voertuigen zouden worden opgehaald. Het konvooi Rode Kruis-voertuigen werd geëscorteerd met een bataljon Gurkha's dat kort daarvoor per schip in Tanjung Priok was aangekomen en op weg was naar Buitenzorg om daar als versterking van het garnizoen te dienen.

Inmiddels waren de gebouwen van het Gemeentebestuur van Depok geheel ontruimd, maar het tweede konvooi dat naar de grote weg vertrok werd door Pemuda's vanuit de bomen beschoten, waardoor ten minste twee kinderen (een meisje van twaalf jaar en een meisje van vier) overleden. Een derde meisje raakte gewond.

De geëvacueerde Depokkers die aan de kant van de grote weg bijeen waren gebracht, werden vervolgens opgedeeld, hetgeen hartverscheurende taferelen opleverde waarbij familieleden van elkaar werden gescheiden. Gewonden en zieken werden naar het Ziekenhuis Sint Carolus in Batavia afgevoerd dat aan de oostzijde van de Salemba lag, de grote verbindingsweg van Batavia en Meester Cornelis. Degenen die gezond en niet gewond waren, vertrokken naar Buitenzorg waar zij eerst in het Engelse kamp Kota Paris in Buitenzorg en na enkele weken voor langere tijd in grotere Engelse kamp Kedung Halang zouden worden ondergebracht.

- *Op zondag 21 oktober werden de Depokse mannen en jongens door de Engelsen bevrijd uit de Pledang gevangenis in Buitenzorg.*

Enkele dagen later volgde de hereniging met hun vrouwen en kinderen en werden ook zij in Kedung Halang in Buitenzorg ondergebracht.

Het Depok-rapport, dat slechts de periode van 7 tot en met 13 oktober 1945 beslaat, maakt melding van vrouwen en kinderen die op 13 oktober – dezelfde dag waarop de mannen naar de Pledang gevangenis werden gedeporteerd – vanaf station Depok per trein naar Buitenzorg zijn getransporteerd en daar zijn bijeengebracht in de wijk Sempur onder leiding van de BKR. In de wijk Sempur stonden onderofficierswoningen en de wijk lag achter het militair ziekenhuis en naast het zwembad Kedung Halang in de vallei van de rivier de Ciliwung, in het noordoosten van de stad.

Er moet echter worden aangenomen dat het Depok-rapport voor wat betreft het transport van de vrouwen en kinderen naar Buitenzorg, onjuist of onvolledig is. Het rapport eindigt namelijk met de mededeling dat later is gebleken dat vrouwen en kinderen, in afwachting van hun transport naar Buitenzorg, in het Gemeentehuis van Depok onder erbarmelijke omstandigheden waren ondergebracht. Over het transport per trein van vrouwen en kinderen naar Buitenzorg op 13 oktober zijn geen andere bronnen bekend die dat bevestigen. Evenmin lijkt de veronderstelling juist dat vrouwen en kinderen, in afwachting van hun transport naar Buitenzorg, in het Gemeentehuis van Depok gevangen waren gezet. Het rapport besluit immers met:

‘volgens betrouwbare inlichtingen ging het gerucht dat de Pemoeda’s van plan waren het gemeentehuis met zijn levenden inhoud in brand te steken. Het plan zou zijn verijdeld door de nog juist op tijd gekomen troepen’.

Uit de verhalen van hen die de opsluiting in het Gemeentehuis en de bevrijding door de Engelsen hebben meegemaakt, blijkt dat zij inderdaad door de Pemuda’s waren opgesloten met de bedoeling om hen

levend te verbranden. Toen de Engelsen arriveerden stonden de jerry-cans met brandstof namelijk al gereed om het Gemeentehuis, waarin de vrouwen en kinderen waren opgesloten, in brand te steken. Dit is ternauwernood voorkomen.

20. KRANTENBERICHTEN IN NEDERLAND EN AUSTRALIË

In zowel de Australische als de Nederlandse kranten van 18 en 19 oktober 1945 wordt consequent over ten minste vijftien doden in Depok gesproken, maar op dat moment kon er volstrekt nog geen volledig inzicht hebben bestaan over wat er zich in Depok had afgespeeld. Vandaar dat het genoemde aantal van vijftien doden niet juist kan zijn.

Het lijkt er verder op dat vrijwel alle kranten van één enkele bron gebruik maakten. De kranten maken immers ook consistent melding van circa duizendvijftig vrouwen en kinderen die gevangen waren gezet in de gebouwen op het terrein van het Gemeentebestuur, dat als Politiebureau dienstdeed. Omstandig wordt melding gemaakt dat zij op het punt stonden om te worden vermoord en net op tijd zijn bevrijd. Verder maken de kranten melding van circa achthonderd nationalistische vrijheidsstrijders die de gewelddadigheden hebben begaan. Het is overigens opvallend hoe weinig er in de Nederlandse media doordrong van de gebeurtenissen in Depok en hoezeer die gebeurtenissen tot in alle uithoeken van Australië de kranten haalden.

Na de berichtgeving in oktober 1945 wordt noch in Nederland, noch in Australië meer aandacht besteed aan de gebeurtenissen in Depok. Op zichzelf is dat niet merkwaardig omdat er in de periode die erop volgde ook tal van andere incidenten en nieuwswaardige ontwikkelingen plaatsvonden, waardoor de gebeurtenissen in Depok weinig aandacht meer kregen. Toch kan niet worden uitgesloten dat er ook andere invloeden debet waren aan de beperkte media-aandacht voor Depok.

Selectie van krantenberichten in Nederland en Australië uit oktober 1945	
Nederland 1945	Australië 1945
18 oktober, De Tijd, Dagblad voor Nederland	18 oktober, Daily Mercury (Mackay, Qld)

18 oktober, De Stem, (editie Zee-land)	18 oktober, Kalgoorlie Miner (WA)
19 oktober, Amigoe, Dagblad di Curaçao	18 oktober, Lithgow Mercury (NSW)
19 oktober, De Heerenveensche Koerier	18 oktober, The Daily News (Perth, WA)
	19 oktober, Mercury (Hobart)
	19 oktober, Cairns post
	19 oktober, West Australian (Perth)
	19 oktober, Singleton Argus (NSW)
	19 oktober, Northern Star (Lismore, NSW)
	19 oktober, Narandera Argus and Riverina Advertiser (NSW)
	19 oktober, Newcastle Morning Herald and Miners' Advocate (NSW)
	19 oktober, Longreach Leader (Qld)
	19 oktober, Daily Advertiser (Wagga Wagga, NSW)
	19 oktober, Maryborough Chronicle, Wide Bay and Burnett Advertiser (Qld)
	19 oktober, Daily Mercury (Mackay, Qld)
	19 oktober, Tweed Daily (Murwillumbah, NSW)
	19 oktober, Daily Examiner (Grafton, NSW)
	19 oktober, Proserpine Guardian (Qld.)

De berichtgeving over de situatie in Nederlands-Indië werd ook door het verdeelde Nederlandse parlement op de voet gevolgd. Dat leidde ertoe dat M.J.M. van Poll, koloniaal-woordvoerder en Indië-specialist van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), op 17 januari 1946, een motie indiende die door de Kamer werd aangenomen. In die motie sprak

de Kamer de wens uit om een parlementaire onderzoekscommissie uit te zenden naar Nederlands-Indië. Dat werd de Commissie Van Poll die tot taak had de Kamer in staat te stellen om een zelfstandig oordeel te vormen over het door de minister van Overzeese Gebiedsdelen en door Luitenant-Gouverneur-Generaal Van Mook gevoerde beleid. Het onderzoek van de Commissie werd door de regering in Batavia overigens met het nodige wantrouwen gadeslagen¹³⁹.

Op 16 maart 1946 vertrok de Commissie Van Poll naar Batavia en op 1 mei 1946 publiceerde zij haar rapport¹⁴⁰. De Commissie bezocht ook Depok om zich te overtuigen van wat zich daar heeft afgespeeld. De Commissie heeft processen-verbaal ingezien, ‘door de daaders bevestigd’, van gepleegde gewelddadigheden en noemt er enkele in haar rapport. ‘Verdere gruwelijke bijzonderheden leenen zich niet voor beschrijving’, aldus de Commissie.

De Commissie rapporteert dat alleen al in Depok ten minste honderdvijftig slachtoffers van moordpartijen zijn gevallen. Ook vermeldt het rapport dat in alle huizen zinloze verwoestingen waren aangericht, meubels en piano’s kapot waren geslagen, matrassen waren opengesneden en graven waren opengedolven en geschonden.

Over de gebeurtenissen in Depok en de berichtgeving daarover komt de Commissie met een opmerkelijke conclusie die bevestigt hoezeer de Nederlandse autoriteiten in hun handelwijze de druk voelden van de publieke wereldopinie en de media:

‘Een tiende van dergelijke gruwelen, elders gepleegd, zou de wereldpers van verontwaardiging hebben doen trillen, zeker indien daarmee bepaalde belangen zouden zijn gediend; hier echter moesten deze gruwelen maar liefst verzwegen worden, omdat zij in staat waren opinie over de “Republiek Indonesia” ongunstig te beïnvloeden en een voorop gezette ideologie eischte nu eenmaal, in naam van democratie, vrijheid, zelfbeschikingsrecht, enz. dat ten gunste van deze republiek zou worden geschreven.’

Op 6 juni 1946 bezochten generaal S.H. Spoor en Luitenant-Gouverneur-Generaal H.J. van Mook de detachementen ten westen van Batavia. Ook bezochten zij Depok om er persoonlijk kennis te nemen van de vernielingen die waren aangericht (*Afb. 29 t/m 36*). Uit foto's blijkt dat zij met hun gezelschap de vernielingen in de kerk bezochten maar ook de geschonden graven op het kerkhof, waar de Militaire Politie sinds 31 maart van dat jaar was begonnen met herstelwerkzaamheden¹⁴¹.

In een geheime brief aan Luitenant-Gouverneur-Generaal H.J. van Mook van 24 juli 1946 stelt Generaal S.H. Spoor onverbloemd dat de berichtgeving in de media over de ontwikkelingen in Nederlands-Indië leidde tot 'verzwakking van onze politieke en morele positie van binnenuit' en hij betitelt dat als een ongewenste 'uitholling'. Hij verzoekt Van Mook daarom te overwegen om maatregelen te treffen om aan deze 'uitholling' zowel in Nederland als in Nederlands-Indië paal en perk te stellen¹⁴². De conclusie van de Commissie van Poll over Depok lijkt dus een aannemelijke verklaring te zijn voor de beperkte aandacht in de media voor de gebeurtenissen in Depok.

Pas rond eind december 1945 wisten de Engelse troepen op West-Java de rust enigszins te herstellen. In veel andere gebieden bleef het nog onrustig tot maart 1946. Op dat moment arriveerde het Nederlandse leger.

Op 23 maart 1946 vond de derde ontmoeting tussen Van Mook en Sharir plaats waarna op 24 maart van dat jaar Nederlandse KNIL-troepen het plaatsje Depok bezetten en daarbij weinig tot geen weerstand onderonden¹⁴³.

Er was er voor het eerst een gelegenheid om onderzoek in te stellen naar wat er gebeurd was in Depok. Pas een jaar later werd officieel bekendgemaakt dat in Depok ten minste vijfendertig moorden waren gepleegd, hetgeen de bevindingen van de Commissie Van Poll lijkt tegen te spreken¹⁴⁴. Over dat aantal van vijfendertig is overigens ook onduidelijkheid in de literatuur. Sommigen spreken namelijk over drieëndertig doden¹⁴⁵. Een officiële dodenlijst van de slachtoffers in Depok bestaat tot op de dag van vandaag niet.

Afb. 28. De verwoeste kerk van Depok op 11 april 1946. De klok in de klokkentoren ontbreekt.

Het christelijke dorp Depok werd in 1945 vernield en geplunderd door Indonesische extremisten.¹⁴⁶

De komst van de KNIL-troepen in het voorjaar van 1946 maakte een einde aan de gewelddadige Bersiaptijd in Depok, maar niet aan de verdeeldheid binnen Indonesië. In de zomer van 1947 en aan het einde van 1948 zijn eerst politionele acties ondernomen door de Nederlandse regering, voordat pas in 1949 de Republiek Indonesië werd erkend.

In de loop van 1946 en 1947 keerden de geëvacueerde Depokkers mondjesmaat terug naar hun woonplaats om daar vervolgens te

moeten constateren dat hun huizen en gronden deels door vreemden in bezit waren genomen. Sommigen keerden niet terug en migreerden naar Nederland, Canada, Australië of zelfs naar de Verenigde Staten. Uit bewaard gebleven foto's uit die tijd, blijkt dat de restanten van de plunderingen en vernielingen nog maanden onaangeroerd bleven (*Afb. 28*). De oorlogsfotograaf Van de Poll schrijft in maart 1946, terwijl hij in Depok foto's maakt:

‘Vier maanden later biedt het dorp nog een troosteloze, verlaten aanblik. Als in diepe schaamte heeft de uitbundige tropen-natuur getracht de sporen van deze schanddaden te overwoekeren’ ¹⁴⁷.

*Afb. 29. H.J. van Mook verlaat het kerkgebouw van Depok. Op de achtergrond is de pastorie te zien. Links is de vernielde klokkenstoel te zien, waaruit de klok is verwijderd.*¹⁴⁸

*Afb. 30. H.J. van Mook met tropenhelm in gesprek met legercommandant S.H. Spoor met zonnebril, bij de ingang van de begraafplaats van Depok.*¹⁴⁹

Afb. 31. H.J. van Mook en S.H. Spoor bezoeken de begraafplaats te Depok. Verschillende graven waren door de nationalisten opengebroken uit vernielzucht en op zoek naar sieraaden. Te zien is het beschadigde graf van Jacob Daniël Samallo, Indisch arts, 1884-1939.¹⁵⁰

Afb. 32. Links met zonnebril Generaal S.H. Spoor op de begraafplaats van Depok. Rechts Luitenant-ter-zee 1e klasse W. Langeraar, adjudant van Mook.¹⁵¹

Afb. 33. Generaal S.H. Spoor loopt over de begraafplaats te Depok.¹⁵²

Afb. 34. Begraafplaats te Depok.

Vlnr. Generaal S.H. Spoor, W.F.M. graaf van Bylandt, J. Tahija, (op de rug gezien) en F.M. baron van Asbeck.¹⁵³

Afb. 35. Begraafplaats te Depok. Vlnr. W.F.M. graaf van Bylandt, generaal S.H. Spoor, F.M. baron van Asbeck. ¹⁵⁴

Afb. 36. De begraafplaats van Depok, waarvan vele graven door roversbenden zijn vernield. ¹⁵⁵

21. MENINGEN EN PERSOONLIJKE ERVARINGEN

Johan Fabricius publiceerde in 1947 zijn eerste verslag van de gebeurtenissen in Depok in *'Hoe ik Indië terugvond'*. De schrijfster Beb Vuyk (1905-1991), die zelf in een Japans interneringskamp heeft doorgebracht, bekritiseerde echter het verhaal van Fabricius over Depok op onverbloemde wijze in haar recensie van zijn boek¹⁵⁶. Ze vond dat Fabricius te weinig oog had voor de achtergronden van de Indonesische opstand. Zij verwijt hem voorbij te gaan aan de 'koloniale knechting' en de geleden ontberingen van de Indonesische bevolking tijdens de Japanse bezetting. Verder vindt ze dat Fabricius geen aandacht besteedt aan het onbegrip waarmee Nederland het vrijheidsstreven van de Indonesiërs tegemoet trad. In dat verband verwijst ze naar eigen waarnemingen waar bij ze zag dat KNIL-troepen bestaand uit voornamelijk Ambonezen, Menadonezen en Indo's, 'bij uitstek de dragers van de koloniale gedachte', zeer grof geweld gebruikten tegen mensen die met een rood-witte vlag van de Republiek zwaaiden.

Vuyk besteedt in haar recensies ook aandacht aan de gebeurtenissen in Depok en verwijt Fabricius vooral vergeten te zijn dat de Depokse christenbevolking zich eeuwenlang superieur heeft gedragen ten opzichte van de omringende islamitische bevolking. In een revolutionaire situatie is het volgens haar niet verwonderlijk dat de volkswoede zich ontaardt op een dergelijke minderheid:

'Moord en plundering is onder alle omstandigheden misdadig, maar iedere misdaad heeft zijn eigen oorzaak en die ligt dieper dan Fabricius kon zien'.

Fabricius was echter geen historicus maar oorlogscorrespondent. De vraag kan dan ook worden gesteld of Vuyk hem die historische onwetendheid terecht kan verwijten. In de naoorlogse wereldopinie, waarmee zelfs de conservatieve Engelse media rekening moesten houden, zat Nederland in het beklagdenbankje. Als Nederlander, geboren op Java,

werd Fabricius daarom als bevooroordeeld beschouwd en menigmaal vroeg hij zichzelf af of hij dat ook was.

In zijn boek *'Hoe ik Indië terugvond'* weerklinkt zijn twijfel en erkent hij onomwonden het recht van de Indonesiërs op zelfbeschikking. Hij begrijpt vooral niet waarom dat gepaard moest gaan met zoveel geweld.

Zelfs tegenwoordig is de vraag waarom de gewelddadigheden in Depok plaatsvonden nog steeds een beladen onderwerp. De journalist Wanhar schreef er in 2011 een boek over dat niet met onverdeelde instemming werd ontvangen bij de Depokse gemeenschap¹⁵⁷. Volgens Wanhar hem hebben de Depokkers de plunderingen en het geweld in de Bersiap tijd deels ook aan hun eigen gedrag te wijten, door gebrek aan solidariteit met de inlandse bevolking en gebrek aan steun voor de nationalistische beweging in die tijd. Ook noemt hij hun pro-Nederlandse houding en het feit dat zij als landeigenaren hun opgezeten en op gelijke wijze onderwierpen aan hun gezag als de VOC dat ooit deed jegens de lokale inlandse bevolking.

Immerzeel is diplomatieker en verwoordt zijn uiterst treffende conclusie als volgt:

'Voor de nazaten van de vrijgemaakte Christenslaven van Chastelein in Depok was de Japanse tijd een voorbode van het einde van een zelfstandig bestaan. Een korte maar afschuwelijke periode in oktober 1945 werd weliswaar afgesloten met een nipte bevrijding maar enkele jaren later, na de soevereiniteits-overdracht aan de Republiek Indonesië, verloren de Depokkers alsnog hun rechten op hun land.

De Islamitische opgezeten en die ook op Depok woonden zullen zich deze periode wellicht anders herinneren. Een periode waarover beter niet in detail kan worden gesproken, maar die wél datgene heeft gebracht waar ze zo naar verlangden, de merdeka. Bevrijding en merdeka, zo tegenstrijdig op het eerste gezicht, liggen hier wel zeer in elkaars verlengde'¹⁵⁸.

Persoonlijke ervaringen van mensen die de Japanse bezetting en de Bersiaptijd in Depok hebben meegemaakt, zijn nauwelijks in openbare bronnen gepubliceerd. Een van de weinige gepubliceerde ervaringen is het verhaal van mevrouw Rita Young. Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog woonde zij in Depok. Zij had twee broers en zij maakte deel uit van een Indisch gezin waarvan de ouders, noch de grootouders behoorden tot de oorspronkelijke christenbevolking van Depok. Niettemin werd het gezin waar ze deel van uitmaakte, behandeld alsof zij dat wel waren. Haar relaas is opgetekend in *'Archief van tranen'* een researchrapport naar persoonlijke ervaringen met de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden tijdens de Bersiaptijd in Nederlands-Indië¹⁵⁹. Haar levensverhaal is tevens vervat in het boekje *'Oorlog en Overleven buiten Japanse kampen'*, waarin zij als auteur haar ervaringen als Indische Nederlander beschrijft en tevens aandacht besteed aan het fenomeen eerste, tweede en derde generatie, alsmede de zoektocht naar hun identiteit en die van hun ouders en voorouders¹⁶⁰.

Weer een andere journalistieke weergave van de gebeurtenissen in Depok, met minder woorden maar vooral met beelden, is te vinden in het boek van Willem van de Poll: *'Kerels van de daad. Onze oorlogsvrijwilligers in Malakka en Indië'*¹⁶¹.

Willem van de Poll was oorlogsfotoverslaggever bij de Amerikaanse generale staf van President Eisenhower en later bij de staf van Prins Bernhard. Hij vertrok in februari 1946 in opdracht van de Nederlandse Repatriëringdienst naar Nederlands-Indië en zijn foto's zijn gebundeld in zijn boek *'Kerels van de daad'*, dat in mei 1947 verscheen.

*Afb. 37. Willem van de Poll in uniform in een jeep bij Depok, 11 april 1946.*¹⁶²

In foto's wordt de repatriëring belicht van de Indische vluchtelingen en het verblijf van de Nederlandse oorlogsvrijwilligers in Malakka en Indië. Van de Poll schrijft in zijn inleiding: 'Grote erkentelijkheid ben ik verschuldigd aan de autoriteiten van Leger en Vloot, die bij de voorbereiding en uitvoering van dit boek, zo spontaan en loyaal steun en medewerking hebben verleend'.

In zijn artikel '*Fotografie en werkelijkheid*', gepubliceerd in het boek '*Ondergang en opkomst van de fotografie*', concludeert Louis Zweers over fotoboeken van oorlogsfotografen als Van de Poll:

'Ze tonen een duidelijke rechtvaardiging van de Nederlandse politiek, namelijk de handhaving van het koloniale gezag in Indië. Deze Nederlandse leger- en marinefotografen stonden welwillend ten aanzien van de Nederlandse koloniale politiek

en het optreden van de Nederlandse militairen in Indië. Deze weinig kritische attitude heeft ongetwijfeld zelfcensuur bij fotografen bewerkstelligd' ¹⁶³.

In maart 1946 arriveerde Willem van de Poll in Depok, nadat bekend was geworden dat Depok in oktober 1945 door fanatieke Pemuda's was aangevallen (*Afb.* 37). Hij verbleef er enkele maanden. Opmerkelijk zijn ook de foto's die niet in zijn boek zijn afgebeeld maar wel bewaard zijn gebleven ¹⁶⁴.

Enkele veelzeggende foto's, gemaakt door Van de Poll, betreffen de vernielingen die in Depok in oktober 1945 zijn aangericht (*Afb.* 38 t/m 49). Van de Poll maakte zijn foto's in de periode tussen april en november 1946. De foto's tonen dat de bewoners, zelfs geruime tijd nadat hun dorp was aangevallen, nog steeds niet naar hun woningen waren teruggekeerd.

Op 28 en 29 september 1946 werd in Depok met samenkomsten en plechtigheden gevierd dat de bewoners weer veilig konden terugkeren naar hun woningen. De dienst Geestelijke Verzorging van de Koninklijke Landmacht was gastheer voor die samenkomsten.

Op zaterdag 28 september vond een conferentie plaats waar diverse afgevaardigden spraken. Namens de laatste president van Depok, Johannes Mathijs Jonathans, werden de aanwezigen toegesproken door diens zoon Ernst Jonathans (hij werd Tijen genoemd). Zijn vader was door ziekte onwel en kon niet aanwezig zijn. Namens zijn vader sprak hij over het ontstaan van Depok, het doel dat de stichter van Depok, Cornelis Chastelein, voor ogen had en de 'groei van het zielental' der christenen in Depok. Zijn slotzinnen luiden:

'Generaties op generaties hebben wij in Depok onze Heiland leeren kennen, zijn zegen rijkelijk ontvangen, totdat op 12 oktober 1945, voorafgegaan door 3½ jaar oorlogsellende wij door duizenden extremisten van ons lief Depok werden gejaagd, terwijl alles wat ons lief is door booze stromingen werd vernietigd

en bezoedeld. Doch een ding kunnen zij ons niet ontnemen en dat is de Heiland, onze Heer, die wijlen Cornelis Chastelein als zijn hoogste doel aan ons heeft bekend gemaakt en ons liet liefhebben als een dierbaar bezit. Voor ons Depokkers betekent dit een groot geluk en zegen’.

Vervolgens vond een voettocht plaats naar het kerkhof te Depok, waar een korte herdenking werd gehouden ter nagedachtenis aan de op Java omgekomen christenen.

In de middag werd door ds. Albert J. Rasker (1906-1990) een lezing gegeven over het protestantse christendom in Indonesië. Hij was predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk van 1931 tot 1939. Van 1939 tot 1949 was hij docent en enkele jaren rector van de Hogere Theologische School van Batavia. Deze periode werd van 1942 tot 1946 onderbroken door Japanse internering en een verblijf in Australië. Na 1946 had hij enige tijd zitting in het Kerkbestuur van de protestantse Kerk in Nederlands-Indië, waarna hij in 1949 naar Nederland repatrieerde¹⁶⁵.

De zaterdag werd afgesloten met een voordracht door de heer G.A. Gamel, 1^e Luitenant der Jagers.

Op zondag 29 september werd de klok geluid in de gerepareerde klokkenstoel om de kerkdienst aan te kondigen. Ds. A. Everts, Veldprediker der Jagers (Legerpredikant), leidde de kerkdienst in de herstelde kerk. Het Depokse kerkkoor *Ora et Labora* luisterde de dienst op.

In de middag werd door ds. J.C. Koningsberger, Hoofd Legerpredikant van de Koninklijke Landmacht, een voordracht verzorgd¹⁶⁶. Hij was de zoon van voormalig minister van Koloniën J.C. Koningsberger.

Tijdens het *koffie-uurtje* werd door Juffrouw J.L. (Laura) Laurens een exposé gegeven over de persoon Cornelis Chastelein en diens familiebetrekkingen. Zij was kleindochter van de eerste onderwijzer van de *Hollands-Indische gouvernementsschool* te Depok.

De dag werd afgesloten met het opnieuw luiden van de kerkklok. Een der aanwezigen schrijft in een persoonlijke brief aan zijn echtgenote daarover: 'een wee gevoel ging door je heen bij het horen van de heldere klanken'. Vervolgens vond een interkerkelijke avondmaalsviering plaats, zoals die voor de oorlog regelmatig in Depok werd gehouden.

Afb. 38. Vernielingen en plunderingen in Depok, 4 november 1946. ¹⁶⁷

Afb. 39. Gepubliceerd in 'Kerels van de daad' met het bijschrift: 'De bewoners van dit huis, waar niets heel gelaten werd, zijn vermoord. Slechts een 4-jarig dochttertje wist te ontkomen door de kampong in te vluchten.' ¹⁶⁸

*Afb. 40. 1^e Luitenant Dunki Jacobs in een verwoest huis in Depok, 11 april 1946.
Gepubliceerd in 'Kerels van de daad' met het bijschrift: 'nauwkeurig wordt naar mogelijke
sporen gezocht'.¹⁶⁹*

Afb. 41. Vernielingen en plunderingen in Depok, 4 november 1946.¹⁷⁰

*Afb. 42. Het dorp Depok bij Batavia werd eind 1945 door de Indonesische extremisten geplunderd en vernield. In deze put zouden de lijken van de ouders van een kind liggen.
r Luitenant Dunki Jacobs, 11 april 1946.*¹⁷¹

*Afb. 43 en 44. r Luitenant Dunki Jacobs spreekt met de lokale bevolking in Depok,
11 april 1946.*¹⁷²

Afb. 45. 1^e Luitenant Dunki Jacobs spreekt met de lokale bevolking in Depok, 11 april 1946. Gepubliceerd in 'Kerels van de daad' met het bijschrift: 'bij de bevolking, die graag behulpzaam is, worden zoveel mogelijk gegevens verzameld'.¹⁷³

*Afb. 46 en 47. Vernielingen in de kerk van Depok, 11 april 1946.*¹⁷⁴

22. SLOT

Over de slavernijgeschiedenis in Nederlands-Indië valt veel te zeggen. Van Rossum en Baay hebben daarover waardevolle bijdragen gepubliceerd die deze geschiedenis in een context plaatsen en die inzicht geven in de verschijnselen slavernij en slavenhandel in Nederlands-Indië⁷⁷. Dit verhaal over Tugu en Depok beschrijft slechts een klein onderdeel van dat slavernijverleden.

In tegenstelling tot Tugu, dat al sinds de eerste eeuwen van onze jaartelling bewoond is geweest, is niets bekend over pre-koloniale bewoning in Depok. Beide plaatsen – Tugu en Depok – zijn vooral bekend geworden door hun Mardijkerbevolking, de wijze waarop die bevolking daar is gevestigd en de ontwikkelingsgeschiedenis van beide plaatsen.

De bevolking van Depok en Tugu viel in de VOC-tijd aanvankelijk onder de reglementering voor Mardijkers en daarna onder de reglementen voor inlandse christenen. De oorspronkelijke bewoners van beide gemeenschappen voldeden aan de vier basiskenmerken om als Mardijkers te kunnen worden beschouwd. Zij waren in oorsprong Aziaten van uiteenlopende afstamming met een slavernijverleden. Hun invrijheidstelling, of die van hun voorouders, was op zeer uiteenlopende wijzen nauw verbonden aan het heersende gezag (zowel het Nederlandse als het Portugese) en zij waren bekeerd tot het christendom als onderdeel van, of voorafgaand aan hun invrijheidstelling. Maar verder verschilden zij wat betreft hun etnische, culturele, bestuurlijke en maatschappelijke positie in grote mate van elkaar. Ook bestaan er grote verschillen in hun geschiedenis. Die verschillen zijn mede van invloed geweest op hun sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen door de eeuwen heen.

In Tugu heeft de Portugese invloed zich blijvend gemanifesteerd. Hoewel een deel van de Depokse slaven uit dezelfde contreien uit Voor-Indië afkomstig was, is van Portugese invloed in Depok nooit sprake geweest. De Depokkers zijn bovendien grotendeels van Balinese oorsprong en afstamming maar zij hebben hun Balinese cultuur en tradities

niet behouden. Verder ontbreekt in Depok – in tegenstelling tot Tugu – elke relatie met vormen van militaire dienstverlening.

Depok kende voorts gemeenschappelijk particulier landbezit met een vorm van zelfbestuur. De inwoners van Tugu kenden geen gemeenschappelijk landbezit en evenmin zelfbestuur. De culturele tradities in Depok en Tugu ontwikkelden zich mede daardoor verschillend.

De Depokkers waren, meer dan de Tugunezen, op Nederland georiënteerd en behielden nauwelijks hun oorspronkelijke culturele tradities. Ook distantieerden zij zich in grotere mate dan de Tugunezen van de lokale inheemse bevolking.

De Bersiaptijd maakte in al zijn hevigheid duidelijk dat de christelijke identiteit van de inwoners van Depok en Tugu voor nationalistische extremisten symbool stond voor hun relatie met het zo verafschuwde koloniaal gezag. Hun sociaal-maatschappelijke positie door de eeuwen heen, hun isolement en hun afzijdige houding ten opzichte van de inheemse bevolking, maar wellicht vooral hun gebrek aan politiek engagement in het onafhankelijkheidsdenken maakte de christenen van Tugu en Depok tot doelwit van nationalistische krachten. Zij waren weliswaar etnisch Indonesiërs maar hun identiteit was te zeer aan het Nederlandse gezag verbonden om hen als zodanig te erkennen. Hun voorkeur voor herstel van het Nederlandse gezag na de Tweede Wereldoorlog heeft hen eveneens tot vijanden gemaakt van het nationalistische streven. Toch verschilden Depok en Tugu daarin ook van elkaar. In die verschillen ligt mede besloten waarom Depok zoveel ingrijpender doelwit werd van nationalistische extremisten dan Tugu.

De traumatische gebeurtenissen tijdens de Bersiaptijd en het gebrek aan erkenning daarvan nadien, waren voor velen een zware last die zij met zich mee droegen en die sommigen nog steeds dragen. Tijdens de onderhandelingen over de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië was het niet opportuun om aan hun beproevingen veel ruchtbaarheid te geven. Uit respect voor wat de mensen toen hebben doorstaan, mag hun geschiedenis evenwel niet worden vergeten.

Daarom is daarbij uitvoerig stilgestaan, zelfs al kunnen veel vragen over die periode niet volledig meer worden beantwoord.

De inwoners van Tugu en Depok onderhouden nog altijd nauwe banden met hun verwanten die naar elders, voornamelijk naar Nederland, zijn gemigreerd.

De gemeenschappen van nazaten van de oorspronkelijke bewoners, bestaan nog steeds in Tugu en Depok en kennen vormen van georganiseerd behoud van hun identiteit met lokale gemeenschapsorganisaties. In Tugu is dat de Ikatan Keluarga Besar Tugu (IKBT) en in Depok is dat de Yayasan Lembaga Cornelis Chastelein (YLCC).

Hun streven naar het behoud van een gevoelde gemeenschapsidentiteit is een kenmerk dat zij samen delen. Een identiteitsbewustzijn dat gelukkig ook door de jongere generaties wordt gewaardeerd. Het heden is immers de optelsom van de geschiedenis en wie dat verleden niet bestudeert, loopt kans de fouten ervan te herhalen. Wie dat wel doet, zal echter ongetwijfeld weer andere manieren vinden om te dwalen.

23. GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

Andaya, W. en L. Y. Andaya, *A History of Early Modern Southeast Asia, 1400-1830*.

Anderson, B.R.O.G., *Java in a time of revolution*, Ithaca 1972.

Avram, A.A., *The Dutch lexical contribution to three Asian Portuguese Creoles*, PAPIA, 23(1) 2013.

Baay, R., *Daar werd wat gruwelijks verricht*.

Beukhof, J., *Eene verwaarloosde zuster, Aanteekeningen omtrent het heden en verleden van de kleine Christen-gemeente te Toegoe*, 1890.

Bosma, U., en R. Raben, *Being 'Dutch' in the Indies: A History of Creolisation and Empire, 1500-1920*.

Bruijn, C. de, *Reizen over Moscovië door Persië en Indië*, Amsterdam 1711.

Bussemaker, H. Th., *Bersiap! Opstand in het paradijs*, 2005.

Castles, L., *The Ethnic Profile of Djakarta*.

Chastelein, C., 'Invallende gedagten ende aenmerckingen over coloniën (...) ende wat men tegenwoordig tot bevordering van deselve, vooreerst soude kunnen aenvangen te doen' in: *Tijdschrift voor Taal- Land- en Volkenkunde*, 1855.

Choudhury, M., 'The Mardijkers of Batavia, construction of a colonial identity (1619-1650)' in: *Proceedings of the Indian History Congress*, 2014.

Chijs, J.A. van der, *Nederlandsch Indisch Plakkaatboek*.

Daus, R., *Portuguese Eurasian communities in Southeast Asia*.

- Fabricsius, J., Hoe ik Indië terugvond, 1947.
- Fabricsius, J., Een wereld in beroering, verdere mémoires 1936-1946, 1952.
- Fabricsius, J., ‘Terugblik op het drama van Depok’ in: *Elseviers Weekblad*, 13 juli 1957.
- Ganap, V., Krontjong Toegoe in Tugu Village: Generic Form of Indonesian Keroncong Music.
- Grijns, K. en P. J.M. Nas, Jakarta-Batavia, Socio-cultural Essays, KITLV Press, 2000.
- Groenenboer, K., Weg tot het westen.
- Groot, M. de, Verzetsgroepen tijdens de bezetting van Nederlands-Indië door Japan, 2015.
- Haan, F. de, ‘De laatste der Mardijkers’ in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, 1917.
- Haan, F. de, Oud Batavia.
- Haan, F. de, Priangan, de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811.
- Hägerdal, H., Lords of the land, lords of the sea, Conflict and adaptation in early colonial Timor, 1600-1800.
- Heuken, A., Historical sites of Jakarta.
- Immerzeel, B., ‘Verzet van weinig belang, de Radius-affaire in Depok’ in: *De Javapost*, 11 januari 2011.
- Immerzeel, B., Batavia in oorlogstijd, de christelijke enclave Toegoe, mei 2007 (niet gepubliceerd).

- Immerzeel, B., 'Bevrijding en merdeka in Depok' in: *Aanspraak, magazine van de Pensioen- en uitkeringsraad*, september 2007.
- Irsyam, T.W.M., *Berkembang Dalam Bayang-Bayang Jakarta: Sejarah Depok 1950-an-1990-an*.
- Jacobs, E., *Koopman in Azië, De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw*.
- Jonathans, Y., *Depok Tempo Doeloe, Portret Kehidupan Social & Budaya Masyarakat*.
- Jonathans, R.M., *Sang penemu Depok*.
- Jongeneel, J.A.B., *Nederlandse Zendingsgeschiedenis, Ontmoeting van Protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven (1917-217)*.
- Kanumoyoso, B., *Beyond the city wall: society and economic development in the Ommelanden of Batavia, 1684-1740*.
- Keppy, P., *Sporen van vernieling. Oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1957*.
- Kern, J.H., 'Het Sanskrit-Opschrift te Tugu (Distr. Bekasih, Batavia); ± 450 A.D.' in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 1885.
- Krieger, H.W., 'The Collection of Primitive Weapons and Armor of the Philippine Islands in the United States National Museum' in: *Smithsonian Institution Bulletin*, 1899.
- Kroef J.M. van der, 'The Eurasian Minority of Indonesia' in: *American Sociological Review*, 1953
- Kwisthout, J.K.B.H., *Sporen uit het verleden van Depok, Een nalatenschap van Cornelis Chastelein (1657-1714) aan zijn vrijgemaakte christenslaven*, 2007.

Kwisthout, J.K.B.H., 'Heraldiek op prenten, portretten en porselein, Chastelein' in: *Heraldisch Tijdschrift*, 2018.

Loos-Haaxman, J. de, Johannes Rach en zijn werk.

Marzali, A., 'Krisis Identitas pada Orang Depok Asli' in: *Jurnal Berita Antropologi*, 1975.

Mbeki, L. en M. van Rossum, 'Private slave trade in the Dutch Indian Ocean world: a study into the networks and backgrounds of the slavers and the enslaved in South Asia and South Africa' in: *Slavery & Abolition*, 2016.

Molnar, A.K., East Timor: An introduction to history, politics and culture of Southeast Asia's youngest nation, Northern Illinois University, Department of Anthropology and Center for Southeast Asian Studies, 2005.

Montanus, A., Gedenkwaardige gesantschappen der Oost-Indische Maetschappy in't Vereenigde Nederland, aen de kaisaren van Japan, Amsterdam, 1669.

Mutsaers, L., Roep der verten, krontjong van roots naar revival.

Niemeijer, H.E., Batavia, een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw.

Niemeijer, H.E., 'The Free Asian Christian community and poverty in pre-modern Batavia' in: *Jakarta-Batavia, Socio-cultural Essays*, KITLV Press, 2000.

Nieuhof, J., Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien, behelzende veele zeldzaame en wonderlijke voorvallen en geschiedenissen. Beneffens een beschrijving van lantschappen, dieren, gewassen, draghten, zeden en godsdienst der inwoonders: en inzonderheit een wijtloopig verhael der stad Batavia, 1682.

Nijland, E., Schetsen uit Insulinde, 1893.

Rapport van de Commissie Van Poll, 1 mei 1946.

Poll, W. van de, Kerels van de daad. Onze oorlogsvrijwilligers in Malakka en Indië, 1947.

Pia-media, researchrapport, Archief van tranen, 2011-2012.

Pouwer, J., 'De Toegoenese Gemeenschap te Hollandia' in: *Nieuw Guinea Studiën*, 1962.

Rhee, C.H. van, 'De rechten van de inheemse bevolking op de gronden der particuliere landerijen op Java vóór 1836' in: C.J.H. Jansen et al., *Twaalf bijdragen tot de studie van de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*, 1993.

Rhijn, L.J. van, Reis door den Indischen archipel ten behoeve van de evangelische zending, 1847.

Salmon, Th., Modern History or, the Present State of All Nations: Describing their respective Situations, Persons, Habits, and Buildings; Manners, Laws and Customs, Religion, and Policy; Arts and Sciences, Trades, Manufactures, and Husbandry; Plants, Animals, and Minerals, London, 1739.

Salmon, Th., The Universal Traveller, or a Compleat Description of the several Nations of the World, London, 1752.

Scova Righini, B., Een leven in twee vaderlanden; een biografie van Beb Vuyk.

Rossum, M. van, Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC.

Suratminto, L., 'Creol Portuguese of the Tugu Village: Colonial Heritage in Jakarta Based on the Historical and Linguistic Review' in: *International Journal for Historical Studies*, 2011.

Suratminto, L., Makna sosio-historis, Batu nisan VOC di Batavia.

Suratminto, L., 'Depok dari Masa Prakolonial ke Masa Kolonial', essay gepresenteerd tijdens het seminar 'Depok Quo Vadis? Peluang dan Tantangan', Faculteit der Cultuurwetenschappen, Universitas Indonesia, 2007.

Tan, R-H., Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta.

Taylor, J.G., Smeltkroes Batavia.

Teisseire, A., 'Beschrijving van een gedeelte der Omme- en boven - landen dezer hoofdstad doch inzonderheid van de zuidwestelijke en westelijke landen, benevens de bebouwing der gronden, levens-wijze en oefeningen der opgezetenen, mitsgaders de fabrieken en handel in dezelve' in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen*, 1792.

Toegoe 1950-1967, fotoboekje uitgebracht ter herinnering aan de tweede reünie op 6 september 1997, georganiseerd door de Toegoe Jongerencommissie in de Stichting Salawaku te Hoogeveen.

Valentijn, F., Oud en nieuw Oost-Indiën; Vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandelinge van Nederlands mogentheyd in die gewesten, benevens eene wydlustige beschryvinge der Moluccos, Amboina, Banda, Timor, en Solor, Java en alle de eylanden onder dezelve landbestieringen behoorende; Het Nederlands comptoir op Suratte, en de levens der groote Mogols; Als ook een keurlyke verhandeling van 't wezentlykste, dat men behoort te weten van Choromandel, Pegu, Arracan, Bengale, Mocha, Persien, Malacca, Sumatra, Ceylon, Malabar, Celebes of Macassar, China, Japan, Tayouan of Formosa, Tonkin, Cambodia, Siam, Borneo, Bali, Kaap der Goede Hoop en van Mauritius.

Vletter, M.E. de, R.P.G.A. Voskuil en J.R. van Diess, Batavia-Djakarta-Jakarta, Beeld van een metamorfose.

Voorst Vader, R.C.A. van, Waar blijft de veldprediker.

Voskuil-Groenewegen, S.M., J.H.J. Leeuwrik en T.M. Eliens, Zilver uit de tijd van de Verenigde Oostindische Compagnie.

Vries, J.W. de, 'De Depokkers: geschiedenis, sociale structuur en taalgebruik van een geïsoleerde gemeenschap' in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 1976.

Wanhar, W., Gedoran Depok, Revolusi sosial di Tepi Jakarta 1945-1955.

Young, R., en Z. de Vries, Oorlog en Overleven buiten Japanse kampen.

Zweers, L., 'Fotografie en werkelijkheid: fotoboeken over de dekolonisatie van Indië' in: *Stilstaande beelden, Ondergang en opkomst van de fotografie*, 1995.

Zwienen, S. van, 'Toegoe Kondre op Slootwijk' in: *Parbode, Surinaams Magazine*, 2011.

24. REFERENTIES

- 1 H.E. Niemeijer, Batavia, een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw, pag. 36.
- 2 E. Jacobs, Koopman in Azië, De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw, pag. 221.
- 3 Arnoldus Montanus, Gedenkwaardige gesantschappen der Oost-Indische Maetschappij in't Vereenigde Nederland, aen de kaisaren van Japan, Amsterdam, 1669, afbeelding tussen pag. 30 en pag. 31.
- 4 L. Mbeki & M. van Rossum (2016), 'Private slave trade in the Dutch Indian Ocean world: a study into the networks and backgrounds of the slavers and the enslaved in South Asia and South Africa' in: *Slavery & Abolition*, pag. 8.
- 5 H.E. Niemeijer, 'The Free Asian Christian community and poverty in pre-modern Batavia' in: *Jakarta-Batavia, Socio-cultural Essays*, onder redactie van Kees Grijns, P. J.M. Nas, KITLV Press, 2000, pag. 78 e.v.
- 6 B. Kanumoyoso, Beyond the city wall: society and economic development in the Ommelanden of Batavia, 1684-1740, pag. 168.
- 7 F. de Haan, Priangan, de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811, Eerste deel, 1922 - 1923, p. 515, paragraaf 954, voetnoot 1.
- 8 J.G. Taylor, Smeltkroes Batavia. U. Bosma en R. Raben, Being 'Dutch' in the Indies: A History of Creolisation and Empire, 1500-1920.
- 9 U. Bosma en R. Raben, Being 'Dutch' in the Indies: A History of Creolisation and Empire, 1500-1920, pag. 53.
- 10 R-H Tan, Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta, pag. 20.
- 11 V. Ganap, Krontjong Toegoe in Tugu Village: Generic Form of Indonesian Keroncong Music, pag. 3-4.
- 12 Malayalam is een van de Dravidische talen en de officiële taal van de zuidwestelijke Indiase staat Kerala.
- 13 H.E. Niemeijer, Batavia, een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw, pag. 44.
- 14 F. de Haan, 'De laatste der Mardijkers' in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, 1917, Vol. 73, pag. 221.

- 15 H.W. Krieger, 'The Collection of Primitive Weapons and Armor of the Philippine Islands in the United States National Museum' in: *Smithsonian Institution Bulletin*, 1899, nr. 137, pag. 11, 119 en plaat 15. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Cambridge Massachusetts, Moro armor. Shield, PM 15-14-70/86010; Budiak (spear), PM 11-63-70/84091; Armor (brass, silver, buffalo horn), PM 46-78-60/8778; Brass Helmet, PM 2014.12.1.
- 16 M. Choudhury, 'The Mardijkers of Batavia, construction of a colonial identity (1619-1650)' in: *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 75, Platinum Jubilee (2014), pag. 908.
- 17 L. Castles, The Ethnic Profile of Djakarta, pag. 163.
- 18 F. de Haan, Oud Batavia, eerste deel, 1922, pag. 103.
- 19 A. Heuken, Historical sites of Jakarta.
- 20 Johan Nieuhof, Zee- en Lant-Reise door verscheide Gewesten van Oostindien, behelzende veele zeldzaame en wonderlijke voorvallen en geschiedenissen. Beneffens een beschrijving van lantschappen, dieren, gewassen, draghten, zeden en godsdienst der inwoonders: en inzonderheit een wijtloopig verhael der stad Batavia, 1682, afbeelding pag. 226, beschrijving pag. 217.
- 21 B. W. Andaya & L. Y. Andaya, A History of Early Modern Southeast Asia, 1400-1830, pag. 136.
- 22 J.G. Taylor, Smeltkroes Batavia, pag. 71.
- 23 Thomas Salmon, Modern History or, the Present State of All Nations: Describing their respective Situations, Persons, Habits, and Buildings; Manners, Laws and Customs, Religion, and Policy; Arts and Sciences, Trades, Manufactures, and Husbandry; Plants, Animals, and Minerals, London, 3rd edition, vol. I, pag. 170-171.
- 24 Ibidem.
- 25 Thomas Salmon, The Universal Traveller, or a Compleat Description of the several Nations of the World, London, 1752, 2 vols.
- 26 Thomas Salmon, Modern History or, the Present State of All Nations: Describing their respective Situations, Persons, Habits, and Buildings; Manners, Laws and Customs, Religion, and Policy; Arts and Sciences, Trades, Manufactures, and Husbandry; Plants, Animals, and Minerals, London, 3rd edition, vol. I, pag. 147.
- 27 Ibidem, plaat 87, no. 32, pag. 114 en 115.

- 28 François Valentijn, Oud en nieuw Oost-Indiën; Vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlands mogentheyd in die gewesten, benevens eene wydlustige beschryvinge der Moluccos, Amboina, Banda, Timor, en Solor, Java en alle de eylanden onder dezelve landbestieringen behoorende; Het Nederlands comptoir op Suratte, en de levens der groote Mogols; Als ook een keurlyke verhandeling van 't wezentlykste, dat men behoort te weten van Choromandel, Pegu, Arracan, Bengale, Mocha, Persien, Malacca, Sumatra, Ceylon, Malabar, Celebes of Macassar, China, Japan, Tayouan of Formosa, Tonkin, Cambodia, Siam, Borneo, Bali, Kaap der Goede Hoop en van Mauritius, deel II, pag. 272.
- 29 A.K. Molnar, East Timor: An introduction to history, politics and culture of Southeast Asia's youngest nation, Northern Illinois University, Department of Anthropology and Center for Southeast Asian Studies, 2005, hoofdstuk 2b: 'Portuguese contact and historical experience'.
- 30 H. Hägerdal, Lords of the land, lords of the sea, Conflict and adaptation in early colonial Timor, 1600-1800, pag. 138 e.v.
- 31 Ibidem, pag. 46.
- 32 F. de Haan, Oud Batavia, deel 3, pag. 301-304.
- 33 François Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën, afbeelding Batavia.
- 34 A. Heuken, Historical sites of Jakarta, pag. 111-120.
- 35 Afbeeldingen uit de collectie van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde te Leiden.
- 36 S.M. Voskuil-Groenewegen, J.H.J. Leeuwrik, T.M. Eliens, Zilver uit de tijd van de Verenigde Oostindische Compagnie, pag. 59.
- 37 F. de Haan, Oud Batavia, Platenalbum, Batavia 1923, plaat E 9.
- 38 L. Suratminto, Makna sosio-historis, Batu nisan VOC di Batavia, pag. 32, 34 en 104.
- 39 J. de Loos-Haaxman, Johannes Rach en zijn werk, afbeelding 71.
- 40 R-H Tan, Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta, pag. 84 e.v.
- 41 F. de Haan, 'De laatste der Mardijkers'in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, 1917, deel 73, pag. 220.
- 42 Amsterdamsche Maatschappij van Levensverzekering, Gezichten uit Nederlandsch-Indië, Haarlem, Emrik & Binger, 1908, plaat 3.
- 43 F. de Haan, Priangan, de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch

- Bestuur tot 1811, Eerste deel 1922, 1923, pag. 515, paragraaf 954, voetnoot 1.
- 44 M. van Rossum, Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC, pag. 27. L. Mbeki en M. van Rossum (2016), Private slave trade in the Dutch Indian Ocean world: a study into the networks and backgrounds of the slavers and the enslaved in South Asia and South Africa, Slavery & Abolition, pag. 11.
- 45 H.E. Niemeijer, Batavia, een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw, pag. 400-401.
- 46 L. Castles, The Ethnic Profile of Djakarta, pag. 157.
- 47 U. Bosma en R. Raben, Being 'Dutch' in the Indies: A History of Creolisation and Empire, 1500-1920, pag. 47.
- 48 Ibidem, pag. 93.
- 49 H.E. Niemeijer, 'The Free Asian Christian community and poverty in pre-modern Batavia, in Jakarta-Batavia' in: *Socio-cultural Essays*, onder redactie van Kees Grijns, P. J.M. Nas, KITLV Press, 2000, pag. 84 e.v.
- 50 F. Haan, 'De laatste der Mardijkers'in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, 1917, deel 73, pag. 220.
- 51 U. Bosma en R. Raben, Being 'Dutch' in the Indies: A History of Creolisation and Empire, 1500-1920, pag. 53.
- 52 A. Heuken, Historical sites of Jakarta, pag. 24.
- 53 J.H. Kern, 'Het Sanskrit-Opschrift te Tugu (Distr. Bekasi, Batavia); ± 450 A.D.' in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 4e volgrees, Dl. X, 1885, pag. 131 -138.
- 54 L. Suratminto, 'Creol Portuguese of the Tugu Village: Colonial Heritage in Jakarta Based on the Historical and Linguistic Review' in: *International Journal for Historical Studies*, 3(1) 2011, pag. 3-5.
- 55 M. Choudhury, 'The Mardijkers of Batavia, construction of a colonial identity (1619-1650)' in: *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol. 75, Platinum Jubilee (2014), pag. 904.
- 56 R-H Tan, Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta, pag. 43.
- 57 H.E. Niemeijer, Batavia, een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw, pag. 141-149.
- 58 Ibidem, pag. 143.
- 59 Ibidem, pag. 139.

- 60 J.K.B.H. Kwisthout, Sporen uit het verleden van Depok, Een nalatenschap van Cornelis Chastelein (1657-1714) aan zijn vrijgemaakte christenslaven, pag. 187 e.v.
- 61 Ibidem, pag. 148.
- 62 J. Beukhof, Eene verwaarloosde zuster. Aanteekeningen omtrent het heden en verleden van de kleine Christen-gemeente te Toegoe, 1890, pag. 9.
- 63 R. Daus, Portuguese Eurasian communities in Southeast Asia, pag. 36.
- 64 B. Kanumoyoso, Beyond the city wall: society and economic development in the Ommelanden of Batavia, 1684-1740, 98-99.
- 65 J.A. van der Chijs, Nederlandsch Indisch Plakkaatboek, deel II, 1886, pag. 579.
- 66 Arsip Nasional Jakarta Indonesië (Sejarah Nusantara), 10 juli 1744, file 1000, folio 396.
- 67 L. Suratminto, 'Creol Portuguese of the Tugu Village: Colonial Heritage in Jakarta Based on the Historical and Linguistic Review' in: *International Journal for Historical Studies*, 3(1) 2011, pag. 1-30; A.A. Avram, The Dutch lexical contribution to three Asian Portuguese Creoles, PAPIA, 23(1) 2013, pag. 51-74.
- 68 R-H Tan, Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta, pag. 20.
- 69 L. Mutsaers, Roep der verten, krontjong van roots naar revival. V. Ganap, Krontjong Toegoe in Tugu Village: Generic form of Indonesian Keroncong Music.
- 70 Arsip Nasional Jakarta Indonesië (Sejarah Nusantara), 7 oktober 1688, file 2503, folio 447.
- 71 J. Beukhof, Eene verwaarloosde zuster. Aanteekeningen omtrent het verleden en heden van de kleine Christengemeente te Toegoe, 1890.
- 72 E. Nijland, Schetsen uit Insulinde, 1893, pag. 42-43.
- 73 B. Immerzeel, Batavia in oorlogstijd, de christelijke enclave Toegoe, mei 2007 (niet gepubliceerd).
- 74 Nationaal Archief Den Haag, Verklaring van het Hoofd Buitenkantoor Batavia, 3 januari 1946, NEFIS, 875, nr. 71.
- 75 Nationaal Archief Den Haag, Verklaring van het Hoofd Buitenkantoor Batavia, 29 januari 1946, NEFIS 876, nr. 27.
- 76 Nationaal Archief Den Haag, Verklaring van het Hoofd Buitenkantoor

- Batavia, 9 februari 1946, NEFIS, 876, nr. 121.
- 77 J. Pouwer, 'De Toegoenese Gemeenschap te Hollandia' in: *Nieuw Guinea Studiën*, 1962, nr. 6, pag. 343-367.
- 78 Ibidem, pag. 348.
- 79 R. Baay, Daar werd wat gruwelijks verricht, noot 415.
- 80 Haagse Courant, 25 april 1963, Toegoenezen in Suriname. Dagblad Suriname, 27 april 1963, Op bezoek bij de Toegoenezen: Wij vinden Slootwijk geweldig. Het Vrije Volk, 2 mei 1963, Waterpokken houden Toegoenezen tegen. De Maasbode, 15 mei 1963, Toegoenezen enthousiast in Slootwijk aan de slag.
- 81 Fotoboekje Toegoe 1950-1967, uitgebracht ter herinnering aan de tweede reünie op 6 september 1997, georganiseerd door de Toegoe Jongerencommissie in de Stichting Salawaku te Hoogeveen.
- 82 Ibidem.
- 83 Nationaal Archief Den Haag, ministerie van Koloniën en opvolgers, inv. Nr. 8414, dossier 36099: Naturalisatie van een groep Toegoe Christenen in Nederlands Nieuw Guinea en emigratie naar Suriname.
- 84 S. van Zwienen, 'Toegoe Kondre op Slootwijk' in: *Parbode, Surinaams Magazine*, 31 juli 2011.
- 85 J. Pouwer, 'De Toegoenese Gemeenschap te Hollandia' in: *Nieuw Guinea Studiën*, 1962, nr. 6, pag. 351.
- 86 Nationaal Archief Den Haag, ministerie van Koloniën en opvolgers, inv. nr. 8414, dossier 36099: Naturalisatie van een groep Toegoe Christenen in Nederlands Nieuw Guinea en emigratie naar Suriname.
- 87 Fotoboekje Toegoe 1950-1967, uitgebracht ter herinnering aan de tweede reünie op 6 september 1997, georganiseerd door de Toegoe Jongerencommissie in de Stichting Salawaku te Hoogeveen.
- 88 Ibidem.
- 89 F. Haan, 'De laatste der Mardijkers' in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, 1917, deel 73, pag. 236.
- 90 L. Suratminto, 'Depok dari Masa Prakolonial ke Masa Kolonial', essay gepresenteerd tijdens het seminar 'Depok Quo Vadis? Peluang dan Tantangan', Faculteit der Cultuurwetenschappen, Universitas Indonesia, 5-8 September, 2007.
- 91 C.H. van Rhee, 'De rechten van de inheemse bevolking op de gronden der particuliere landerijen op Java vóór 1836' in: C.J.H. Jansen et al.,

Twaalf bijdragen tot de studie van de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw, 1993, pag. 145-162.

- 92 J.K.B.H. Kwisthout, 'Heraldiek op prenten, portretten en porselein, Chastelein' in: *Heraldisch Tijdschrift*, 2018, jaargang 24, nr. 1, pag. 4 e.v.
- 93 In zijn testament met behorende bijlage of nadere dispositie verwijst Chastelein naar zijn woning op Depok:
'Aan gemelte mijn volck in 't generaal om op Depok als ook in weesen te blijven, en niet vervreemt te mogen werden schenke ik tot eene gedagtenisse en gebruyk in haare nieuwe christen negorije twee gompellen met haar toebehooren compleet sijnde jegenwoordig beyde daar in weesen, 't grootste in mijn woonhuys staande om niet als op feest off extra ordinary tijden ende het tweede in het kleene negorije bij ringang exa om dagelijx off gestadig (gelijk geschiet) gebruykt te werden, waarvoor het opsigt ende bewaring sullen hebben het hoofd en de successieve hoofden welcke in der tijt over haar gesag sullen voeren, ende wanneer daar iets aan manqueert off ontstelt raakt soo sullen de kosten tot herstelling gemeen van ider hoofd voor hoofd, dat dan heel weinig bedragen zal moeten gecontribueert werden.'
- 94 F. de Haan, Priangan, de Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811, tweede deel, pag. 226.
- 95 Cornelis de Bruijn, Reizen over Moscovië door Persië en Indië, Amsterdam 1711, afbeelding. 200.
- 96 Arsip Nasional Republik Indonesia, Maps Collected by De Haan 1906, Serie H: Map H5, Caart van het land Weltevreden. Deze kaart is weergegeven in F. de Haan, Oud Batavia, eerste deel, 1922, pag. 408.
- 97 A. Teisseire, 'Beschrijving van een gedeelte der Omme- en Bovenlanden dezer hoofdstad doch inzonderheid van de zuidwestelijke en westelijke landen, benevens de bebouwing der gronden, levens-wijze en oefeningen der opgezetenen, mitsgaders de fabrieken en handel in dezelve' in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen*, deel VI, 1792, pag. 31-32.
- 98 J. de Loos-Haaxman, Johannes Rach en zijn werk, pag. 58.
- 99 J.K.B.H. Kwisthout, Sporen uit het verleden van Depok, Een nalatenschap van Cornelis Chastelein (1657-1714) aan zijn vrijgemaakte christenslaven. Y. Jonathans, Depok Tempo Doeloe, Portret Kehidupan Social & Budaya Masyarakat. R.M. Jonathans, Sang penemu Depok. Tri Wahyuning Mudaryanti Irsyam, Berkembang Dalam Bayang-Bayang Jakarta: Sejarah

- Depok 1950-an-1990-an.
- 100 Jakarta-Batavia, Socio-cultural Essays, redactie Kees Grijns, P. J.M. Nas, KITLV Press (2000), pag. 11.
 - 101 Cornelis Chastelein, 'Invallende gedagten ende aenmerckingen over coloniën (...) ende wat men jegen-woordig tot bevordering van deselve, vooreerst soude cunnen aenvangen te doen' in: *Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde*, 1855 pag. 75 e.v.
 - 102 A. Marzali, 'Krisis Identitas pada Orang Depok Asli' in: *Jurnal Berita Antropologi*, nr. 22, juli 1975, pag. 12.
 - 103 K. Groenenboer, Weg tot het westen, pag. 161 (noot 67).
 - 104 L.J. van Rhijn, Reis door den Indischen archipel ten behoeve van de evangelische zending, 1847, pag. 53 e.v.
 - 105 L. Castles, The Ethnic Profile of Djakarta, pag. 204.
 - 106 J.W. de Vries, 'De Depokkers: geschiedenis, sociale structuur en taalgebruik van een geïsoleerde gemeenschap' in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 132 (1976), pag. 236 e.v.
 - 107 A. Marzali, 'Krisis Identitas pada Orang Depok Asli' in: *Jurnal Berita Antropologi*, nr. 22, juli 1975, pag. 13.
J.W. de Vries, 'De Depokkers: geschiedenis, sociale structuur en taalgebruik van een geïsoleerde gemeenschap' in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 132 (1976), pag. 238.
 - 108 R-H Tan, Por-Tugu-Ese? The Protestant Tugu Community of Jakarta, pag. 78 e.v.
 - 109 Ibidem, pag. 79 e.v.
 - 110 J. Pouwer, 'De Toegoenese Gemeenschap te Hollandia' in: *Nieuw Guinea Studiën*, 1962, nr. 6, pag. 353.
 - 111 A. Marzali, 'Krisis Identitas pada Orang Depok Asli' in: *Jurnal Berita Antropologi*, nr. 22, juli 1975, pag. 15.
 - 112 J. Fabricius, Een wereld in beroering, verdere mémoires 1936-1946, pag. 161.
 - 113 J.M. van der Kroef, 'The Eurasian Minority of Indonesia' in: *American Sociological Review*, Vol. 18, No. 5 (Oct., 1953), pag. 489.
 - 114 M. de Groot, Verzetsgroepen tijdens de bezetting van Nederlands-Indië door Japan, 13 november 2015.
 - 115 B. Immerzeel, 'Verzet van weinig belang, de Radius-affaire in Depok' in: *De Javapost*, 11 januari 2011.

- 116 Temporaire Krijgsraden werden ingesteld na de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië ter berechting van oorlogsmisdadigers en deden in hoogste instantie uitspraak.
- 117 Vonnis TKR Batavia 30/1947, NIOD, IC-065359, 0600812-060814, 002661-002666, Pelita WIV 31233, 31984.
- 118 Nationaal Archief Den Haag, NEFIS/CMI, nr. 15; NEFIS/CMI, nrs, 875, 1854, 2207, 2209, 2211 en 2214.
- 119 Arrestanten die Immerzeel vermeldt in verband met de Radius-affaire te Depok zijn: F. Bacas, P.F. Böckel, Bakarbessy, F. Bulham, F. Esser, G. Heynen, Hofmeyer, A.F. Hoogendoorn, B. Hoogendoorn, Jan Hoogendoorn, Marinus Hoogendoorn, H. Jonathans, C. Jonathans, Leo F. Jonathans, Eddy Laurens, Jack Laurens, L.G.H. Laurens, Waldi B. Laurens, Ovie Leidelmeyer, Teddy Leidelmeyer, Kalangi, A. Leander, G. Leander, E. Leander, E. Loen, G. Loen, M. Loen, Ch. Meyer, F. Micola von Fürstenrecht, J.H. Misseyer, M. Nefkens, A.A. Noordhoorn, C.W. Pakaila, Leo Palmer, Willy E.A. Radius, R. Rambelje, De Roo, Boy Risah, C. Samuel, D. Samuel, Z.M. Samuel, Eddy F. Soedira, Martinus Soedira, S. Soedira, W. Soedira, F.F. Sohega.
- 120 Rapport van J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, over de periode tussen de Japanse capitulatie en de komst van het KNIL te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1041.
- 121 Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.22.09, nr. 10.
- 122 Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 6296.
- 123 Rapport van J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok over de periode tussen de Japanse capitulatie en de komst van het KNIL te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1041.
- 124 B.R.O.G. Anderson, *Java in a time of revolution*, Ithaca 1972.
- 125 J. Fabricius, *Een wereld in beroering, verdere mémoires 1936-1946*. J. Fabricius, 1947, *Hoe ik Indië terugvond*. J. Fabricius, 'Terugblik op het drama van Depok' in: *Elseviers Weekblad*, zaterdag 13 juli 1957, pag. 5.
- 126 W. Wanhar, *Gedoran Depok, Revolusi sosial di Tepi Jakarta 1945-1955*, pag. 80-84.
Het Depok-rapport maakt onderdeel uit van het Nationaal Archief te Den Haag, onderdeel Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven, nummer toegang 2.10.14, inventarisnummer 153, maar wordt bewaard in het Arsip Nasional te

- Jakarta (Indonesië). (A.2.2.3 Politieke aangelegenheden, Stukken, verslagen en rapporten over de moordaanslagen en ongeregelde heden in West-Java, met name in Buitenzorg, Bandung, Depok en Batavia; met verslagen over de toestanden in de kampen in die gebieden (APWJ). 1945 okt. - 1946).
- 127 P. Keppy, Sporen van vernieling. Oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1957; Archief NIOD Onderzoek 'Sporen van vernieling', Deel 1, Kopieën van Bronmateriaal, doos 2, inv. Nr. 153.
 - 128 J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, Rapport over de periode tussen de Japanse capitulatie en de komst van het KNIL te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1041; Proces-Verbaal verhoor van den assistent-Wedana van Depok Mohamad Saleh Goerandhie, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033.
 - 129 Volledige beschrijving van de lijst van namen van bestuur en politie in het onderdistrict Depok, J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, 26 maart 1946, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033.
 - 130 Rapport over de toestand van het Europeesch Kerkhof te Depok door J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033.
 - 131 De schattingen over het aantal Pemuda's variëren tussen twee- en vierduizend personen. In het Depok-rapport wordt over vierduizend gesproken. De conducteur der Staats Spoorwegen Ardiwangsa te Depok spreekt in zijn notitieboekje van tweeduizend personen, Nationaal Archief Den Haag, NEFIS 2929; Archiefinventaris 2.10.62, nr. 4258.
 - 132 J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, Rapport over de periode tussen de Japanse capitulatie en de komst van het KNIL te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1041.
 - 133 Opmerkelijk is dat het Depok-rapport spreekt over Europeanen, waar klaarblijkelijk bedoeld wordt op de inlandse Christenbevolking van Depok.
 - 134 Nationaal Archief Den Haag, NEFIS 2929; Archiefinventaris 2.10.62, nr. 4258.
 - 135 B. Immerzeel, 'Verzet van weinig belang, de Radius-affaire in Depok' in: *De Javapost*, 11 januari 2011.
 - 136 Hier lijkt het Depok-rapport onnauwkeurig te zijn. Alleen de mannen werden afgevoerd naar de Buitenzorgse Pledang gevangenis en dat waren inlandse of Indo-Europese mannen en jongens die onterecht als Europeanen worden aangeduid.

- 137 Proces-Verbaal verhoor van den assistent-Wedana van Depok Mohamad Saleh Goerandhie, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033.
- 138 Deze gebeurtenis wordt in drie afzonderlijke bronnen beschreven, in verschillende mate van detail: R. Young en Z. de Vries, Oorlog en Overleven buiten Japanse kampen, pag. 72; E.J. Jonathans, De tragedie van Depok, pag. 3; J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, Rapport over de periode tussen de Japanse capitulatie en de komst van het KNIL te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1041.
- 139 Op 10 september 1946 heeft Van Poll ontslag genomen als lid van de Tweede Kamer in verband met zijn benoeming tot lid van de Commissie-Generaal voor Nederlands-Indië. Deze commissie van drie leden, aangevuld met de Luitenant-Gouverneur-Generaal Van Mook en onder voorzitterschap van oud-premier Schermerhorn, was belast met de tijdelijke uitoefening van de bevoegdheden van het Opperbestuur in Indonesië en meer in het bijzonder met de voorbereiding van nieuwe staatkundige verhoudingen. Daartoe heropende de Commissie besprekingen met de Republiek. Op 15 november 1946 slaagde men erin tot een ontwerpovereenkomst te komen: het *Akkoord van Linggadjati*.
- 140 Rapport van de Commissie Van Poll, samengesteld uit leden van de Staten-Generaal: Voorzitter: M.J.M. van Poll, Leden: H.A. Korthals, J.J.W.A. Meijerink en Ch.J.I.M. Welter, Secretaris: J. van Andel. De taak van de Commissie was het verzamelen van gegevens in Nederlands-Indië om de Eerste en Tweede Kamer in staat te stellen een zelfstandig oordeel te vormen over het gevoerde beleid van de minister van Overzeese Gebiedsdelen en de Luitenant-Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, 1 mei 1946, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Collectie Spoor, Toegangsnummer 513, inventarisnummer 262.
- 141 Rapport over de toestand van het Europeesch Kerkhof te Depok door J.W.A. Rijnders, politieagent te Depok, Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033.
- 142 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Collectie Spoor, Toegangsnummer 513, inventarisnummer 272.
- 143 Nationaal Archief Den Haag, Archiefinventaris 2.10.62, nr. 1033. Zie ook: Vrije stemmen, Dagblad voor Zeeland, 25 maart 1946; Provinciale Zeeuwse Courant 25 maart 1946. Op 22 april 1946 maakte de Australische krant

- West Australian (Perth) melding van schermutselingen waarbij een trein, op weg van Batavia naar Buitenzorg, werd aangevallen in Depok waarbij en zes militaire slachtoffers vielen.
- 144 Nationaal Archief Den Haag, NEFIS/CMI, nrs. 872, 1069 en 2269.
 - 145 H. Th. Bussemaker, Bersiap! Opstand in het paradijs, 2005. Archief van tranen, research-rapport Pia-media, 2011-2012, pag. 77; M.E. de Vletter, R.P.G.A. Voskuil, J.R. van Diess, Batavia, Djakarta, Jakarta, Beeld van een metamorfose, 1997, pag. 80.
 - 146 Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië, fotograaf onbekend. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02 Bestanddeelnummer 255-6827. Gepubliceerd in W. van de Poll, Kerels van de daad, met het bijschrift: 'het kerkje ontheiligd, de klok gestolen'.
 - 147 W. van de Poll, Kerels van de daad. Onze oorlogsvrijwilligers in Malakka en Indië, 1947, zie hoofdstuk: 'Het drama van Depok' (het boek bevat geen paginanummers).
 - 148 Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië, fotograaf onbekend. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 10-3-2.
 - 149 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 10-3-5.
 - 150 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 7-3-6.
 - 151 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 7-2-2.
 - 152 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 10-3-3.
 - 153 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 7-2-4.
 - 154 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 7-2-3.
 - 155 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.04.03 Bestanddeelnummer 10-3-4.
 - 156 B. Scova Righini, Een leven in twee vaderlanden; een biografie van Beb Vuyk, pag. 156 t/m 159.
 - 157 W. Wanhar, Gedoran Depok, Revolusi sosial di Tepi Jakarta 1945-1955.
 - 158 B. Immerzeel, 'Bevrijding en merdeka in Depok' in: *Aanspraak, magazine van de Pensioen- en uitkeringsraad*, september 2007.
 - 159 Archief van tranen, researchrapport Pia-media, 2011-2012, pag. 77 t/m 79.
 - 160 R. Young en Z. de Vries, Oorlog en Overleven buiten Japanse kampen.
 - 161 W. van de Poll, Kerels van de daad. Onze oorlogsvrijwilligers in Malakka en Indië, 1947, zie hoofdstuk: 'Het drama van Depok' (Het boek bevat geen paginanummers).

- 162 Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië, fotograaf onbekend. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 254-5372.
- 163 L. Zweers, 'Fotografie en werkelijkheid: fotoboeken over de dekolonisatie van Indië', in: *Stilstaande beelden, Ondergang en opkomst van de fotografie*, 1995, pag. 142.
- 164 Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie van de Dienst voor Legercontacten Indonesië.
- 165 J.A.B. Jongeneel, Nederlandse Zendingsgeschiedenis, Ontmoeting van Protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven (1917-217), voetnoot 371.
- 166 R.C.A. van Voorst Vader, Waar blijft de veldprediker, pag. 28 e.v.
- 167 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6818.
- 168 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6819.
- 169 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6821.
- 170 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6815.
- 171 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6816.
- 172 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummers 255-6817, 255-6822 en 255-8623.
- 173 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6820.
- 174 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummers 255-6825 en 255-6831.
- 175 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6829.
- 176 Ibidem. Nummer archiefinventaris 2.24.14.02, Bestanddeelnnummer 255-6826.
- 177 R. Baay, Daar werd wat gruwelijks verricht. M. van Rossum, Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC.

